

AMORIUM KAZILARINDA BULUNAN STYLUSLAR

STYLUSES FOUND IN THE AMORIUM EXCAVATIONS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 24 Şubat 2021	Received: February 24, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 15 Mart 2021	Peer Review: March 15, 2021
Kabul: 3 Ağustos 2021	Accepted: August 03, 2021

DOI : 10.22520/tubaked.2021.23.005

Zeliha DEMİREL GÖKALP *

ÖZET

Bu makalenin konusunu Amorium kazılarında bulunan styluslar oluşturmaktadır. 1989-2019 yılları arasında gerçekleştirilen kazılarda 13 adet stylus ele geçmiştir. Stylusların 3'ü bronz ve diğer 10'u demir malzemedendir. Arkeolojik kazılarda bulunan çok sayıda yazı araç ve gereçleri özellikle styluslar korozyon nedeniyle, kitap donanım/bağlantı parçaları da tasarım açısından elbise aksesuarlarına benzetildiği için fark edilememekte olması böyle bir çalışmayı zorunlu kılmıştır. Makalenin konusunu oluşturan styluslar yoğun olarak Amorium Aşağı Şehir Kilisesi olmak üzere kentin farklı yerleşim alanlarında ele geçmiştir. Ortaçağ'da Phrygia bölgesini kapsayan coğrafyada yer alan Amorium'da bulunan yazı araç ve gereçlerinin varlığı Orta Bizans Dönemi'nde Amorium özelinde Anadolu'da okur yazarlığı kanıtlayan parçalar olması açısından dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Amorium, Yazı, Stylus, Metal.

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Eskişehir/Türkiye.
e-posta: zdgokalp@anadolu.edu.tr ORCID: 0000-0002-4922-5003

ABSTRACT

The subject of this article is the styluses found in the Amorium excavations. 13 styluses were found during excavations between 1989-2019. 3 of the styluses are bronze and the other 10 are made of iron. The fact that many writing tools found in archaeological excavations, especially the styluses are not noticed due to corrosion, and the book hardware / fittings are likened to dress accessories in terms of design, made it necessary to work like this. The styluses that constitute the subject of the article were found in different residential areas of the city, mainly the Amorium Lower City Church. The existence of writing tools and materials found in Amorium, which is located in the geography covering the Phrygia region in the Middle Ages, is remarkable in terms of being pieces that prove literacy in Anatolia in the Middle Byzantine period.

Keywords: Byzantine, Amorium, Writing, Stylus, Metal.

GİRİŞ

Eski toplumlardaki okuma-yazma yaygınlığını göstermesi açısından yazı araç ve gereçlerinin varlığı çok önemlidir. Şüphesiz arkeolojik kazılarda ele geçen bu araçlar, yazılı belgelerden de daha yaygındır. Ancak buna rağmen ne yazık ki çok sayıda araç ve gereç özellikle styluslar korozyon nedeniyle, kitap donanım/bağlantı parçaları da tasarım açısından elbise aksesuarlarına benzetildiği için fark edilememektedir. Bu durum, bir antik kentte demir veya diğer malzemelerden üretilmiş yazı araç ve gereçlerinin oranını ya da zaman içindeki evriminin değerlendirilmesine olanak tanıyacak büyük ölçekli envanterin eksikliğini de gündeme getirmektedir.

Bu çalışmada, Amorium Kenti kazılarında¹ bulunmuş metal yazı araç ve gereçleri konu olarak ele alınmıştır. Çalışmanın konusunu oluşturan yazı araç ve gereçlerinden metal 13 adet stylus ve 2 adet kayış tokası olmak üzere toplam 15 adet parça, 1989-2019 yılları arasında kentte gerçekleştirilen kazılarda bulunmuştur. Söz konusu malzeme içinden 3 stylus ve 1 kayış tokası daha önce bir başka bilimsel yayının konusu olmuştur (Lightfoot 2014: 382-386). Aynı tür malzemenin bir arada değerlendirilmesinin uygun olduğu ve birlikte bütün arz edeceği düşüncesi ile yayınlanmış olan 3 stylus ve 1 kayış tokası² bu çalışmada yeniden yer almıştır.

Ortaçağ'da Phrygia bölgesini kapsayan coğrafyada yer alan Amorium Ankara'nın 170 km güneybatısında, Afyonkarahisar'ın 70 km kuzeydoğusunda ve Emirdağ İlçesi'nin 12 km doğusunda yer alır. Kent MÖ 2000'li yıllardan itibaren Hitit, Phryg, Pers, Hellenistik, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde kesintisiz

yerleşim görmüştür. Kent, Yukarı Şehir ve Aşağı Şehir olarak iki başlık altında değerlendirilmektedir (Şek. 1). Kentteki en erken yerleşimin merkezi Yukarı Şehir olarak adlandırılmış olan höyüğün bulunduğu bölgedir³. Antik kentteki kazı çalışmalarında Klasik ve Hellenistik Dönemlere ait mimari kalıntı tespit edilmemekle birlikte, bazı Hellenistik Dönem seramik parçaları, pişmiş toprak figürünler (Lightfoot 2012a: 233-241), kazı çalışmalarında bulunan sikkeler⁴ ve Pessinus'da (Ballıhisar), son yıllardaki çalışmalarda belgelenmiş olan yazıt (Avram and Tsetschladze 2014: 151-181), kentteki Hellenistik Dönem kanıtlarıdır. MÖ 1. yüzyıl başlarında Amorium'un, Roma Senatosu tarafından bölgede kendi parasını basma izni verilen ilk şehirler arasında oluşu, kentin Doğu Phrygia'da önemli bir pozisyonda olduğunu göstermektedir⁵. Amorium'da gerçekleştirilmiş olan kazılarda bulunan seramik, maden, cam gibi küçük el sanatı ürünleri, kentte Geç Antik Dönem'e tarihlendirilen ya da Geç Antik Dönem'de dönüştüğü düşünülen yapı bakiyeleri, Amorium'un MS 4. ve 6. yüzyıllar arasında ekonomik ve kültürel açıdan büyüdüğünün göstergesidir⁶.

Amorium, Anadolu'da uzanan başlıca yollar üzerindeki konumundan dolayı⁷, MS 7. yüzyılın ortalarında Anatolikon Thema'sının başkenti olmuş ve bu dönemde askeri ve idari merkez olarak varlığını korumuştur⁸.

¹ Amorium'da ilk kez 1987 yılında Prof. Dr. Martin Harrison tarafından başlatılan çalışmalar, 1993-2009 yılları arasında Dr. Chris Lightfoot'un başkanlığında devam ettirilmiştir. 2013 yılında Amorium kazı çalışmaları T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı onayı ile Afyonkarahisar Müzesi Müdürü Mevlüt Üyümez Başkanlığında ve Anadolu Üniversitesi'nden Doç. Dr. Zeliha Demirel Gökalp'in Bilimsel Danışmanlığında sürdürülmüş, 2014 yılından itibaren ise kazı çalışmaları Bakanlar Kurulu'nun kararı ile Prof. Dr. Zeliha Demirel Gökalp'in kazı başkanlığında devam etmektedir. Amorium kazıları 2013 yılından itibaren Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2014 yılından itibaren Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonunca kabul edilen Genel Amaçlı ve Lisansüstü tez projeleri kapsamında (Proje No. 1805E219, 1705E115, 1508E579, 1501E011, 2001E004) ve Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu tarafından desteklenmektedir.

² İlgili yayında Amorium kazılarında bulunmuş yazı araç ve gereçlerinden 6 adet "kitap pimi"de yer almaktadır. Kitap pimi, kitabın birbiri üzerine gelen ya da iç içe geçen parçalarını birbirine tutturmaya yarayan bir çeşit çividir. Bu çalışmada söz konusu malzeme kataloğa alınmamıştır. Çünkü bu örnekler dışında yayınlanmamış bir kitap pimi bulunmamaktadır. Amorium'da bulunan kitap pimleri için bkz., Lightfoot 2014, Kat.No.1-6.

³ Yukarı Şehir UU ve TT Açmalarında 1997 yılında gerçekleştirilen çalışmalarda Erken Bronz Çağı'na tarihlenen el yapımı seramik parçaları ele geçmiştir (Lightfoot ve Mergen 1999: 528, Resim 3). Demir Çağı ve Orta Phryg yerleşimi kanıtları da MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen boyalı seramikler ile sınırlıdır. Bkz., Lightfoot ve Lightfoot 2007: 28-30.

⁴ MÖ 323-31 yıllarına tarihlenen, Yukarı Şehir UU Açması ile Aşağı Şehir Büyük Mekan'da bulunan Hellenistik sikkeler için bkz., Katsari et al. 2012: 121, Kat.No.1-3.

⁵ Bununla birlikte Roma Dönemi kaynaklarında sadece coğrafyacı Strabon'un yazılarında ve kazılarda bulunmuş az sayıda Latince yazıtta Amorium adı geçmektedir (Lightfoot 2017: Kat. No. 1-6). Ancak kazılarda ele geçen mimari plastik parçalar, devşirme olarak kullanılmış ama orijinalinde bir Roma kamu yapısını işaret eden yazıtlar, bugün Roma Dönemi sokak ve yapı kalıntıları görülmesi de kentte tapınak, forum, hamam gibi yapılar olduğunun kanıtıdır. Bkz., Strabon, *Geographika*, XII.8.13; Lightfoot ve Lightfoot 2007: 33-42.

⁶ 11. yüzyılda yaşamış olan Bizanslı tarihçi Kedrenos şehir surlarının İmparator Zenon (474-491) tarafından inşa ettirildiğini vurgulamaktadır (Bekker 1838: 615). Ancak kentin İmparator Anastasius (491-518) tarafından yeniden inşa edildiğine ilişkin bir Arap kaynağı da bulunmaktadır. Bkz., Belke and Restle: 1984: 123.

⁷ Başkent Konstantinopolis'den başlayan tarihi yol Nikaea'nın (İznik) güneyinden Dorylaeum (Eşkşehir-Şarhöyük) ve Amorium'u aşarak İkonium (Konya) üzerinden Kilikia'ya ulaşır (Winfield 1977:152). Kentin önemli konumunu Arap tarihçi Tabari (MS 838-923) şu şekilde tarif etmiştir: "Hıristiyanlığın gözü ve tesis edildiği yerdir. Yunanlılar İstanbul'dan daha çok Amorium'a değer vermişlerdir. İstanbul'dan Suriye'ye giden ana yol üzerinde olması ve Ankyra ve İkonium'a bu kentten ulaşılması bu kenti değerli kılar" (Harrison 2001: 66).

⁸ Amorium, 7. yüzyıl başında Batı Anadolu'daki birçok kent gibi sivil yerleşim profili sergilemektedir. 600 yılında Sykeon'lu

Ancak kent 7. yüzyıldan 9. yüzyılın ortasına değin Anatolikon Thema'sının askeri merkezi olması ve başlıca yollar üzerinde yer alması nedeniyle, 644 yılı sonrası Arap akınlarına sahne olmuştur⁹. MS 9. yüzyılda Bizans Devleti idaresi altındaki "Amorium Hanedanı" nedeniyle de kentin önemi artmıştır. Ancak Amorium MS 838 yılında, Halife Mu'tasım'ın (MS 833-842) ordusu tarafından, Ankara alındıktan sonra kuşatılmış ve yağmalanmıştır¹⁰. 7. yüzyılda Arap akınları ile başlayan ve MS 842 yılında İkonaklazma akımının ortadan kalmasına değin süren Bizans Karanlık Dönemi'nde, Amorium'un thema ordusunda görev yapan askerler ile beraber büyük bir sivil nüfusu barındırdığı ve Karanlık Dönem'de varlığını sürdürebilen az sayıda şehirden biri olduğu söylenebilir (Treadgold 1988: 41-46). MS 931 yılında Tarsus Emiri tarafından Amorium yeniden Arap saldırısına uğramış olsa da arkeolojik veriler kentin MS 10. ve 11. yüzyıl ortalarına değin refah ve huzur içinde olduğunu kanıtlamaktadır. 11. yüzyıl sonu olarak bildiğimiz Bizans şehrinin son evresi ve erken Türk dönemi yani Selçuklu yerleşimi hakkında MS1156-1257 yılları arasına tarihlenen ve büyük çoğunluğu Aşağı Şehir Kilise kazılarında ele geçen sikkeler Amorium'da Selçuklu varlığının kanıtlarıdır (Katsari et al. 2012: 175-176). Amorium'un, Selçuklu Dönemi sonrası Osmanlı Dönemi'nde kesintisiz yerleşim gördüğü hakkında ise, Yukarı Şehir UU Açmasında, Bazilika B'de ve İç Sur kazılarında bulunan 15-18. yüzyıllar arasına tarihlenen, çok sayıda seramik, lüle örnekleri, yapı malzemeleri uzun süreli ve standardı yüksek yerleşmenin varlığı hakkında bilgi vermektedir¹¹. Amorium ismine tarihi kaynaklarda son olarak, 12. yüzyılda yaşamış Suriyeli yazar Haravi'nin gezi notlarında "Ammuriye" olarak, Bizans kaynaklarında ise George Pachymeres'in (MS1242-1310) çalışmalarında rastlanmaktadır (Lightfoot 1996: 342). Bugün Hisarköy olarak bilinen köyün kalıntılarının Amorium'a ait olduğu ise 1836 yılında bölgeyi ziyaret eden W. J. Hamilton¹² tarafından saptanmıştır.

Makalenin konusunu Amorium kazılarında bulunan styluslar oluşturmakla birlikte, stylusların balmumu ya da kil tabletler üzerine yazı yazmak için kullanılmış olduğu dikkate alınarak, söz konusu tabletlerde de kullanılmış olabileceği düşünülen kayış tokaları da kataloğa alınmıştır. Stylus ve kayış tokaları yoğun olarak Aşağı Şehir Kilisesi olmak üzere kentin farklı yerleşim alanlarında ele geçmiştir (Şekil 1). Bu çalışmada giriş bölümü sonrası, Amorium'da bulunmuş olan stylus ve kayış tokaları dikkate alınarak Anadolu ve Anadolu dışındaki yayınlı örnekler eşliğinde söz konusu malzemelerin kısa tarihi, işlevi ve "benzer örnek-konteks-buluntu-mekan ilişkileri" bağlamında tarihlendirme sorunlarına değinilmiştir. Değerlendirme başlığı altında kısaca Bizans okuryazarlığı ve yazı ile yazı materyali olarak parşömen ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise Amorium kazılarında tespit edilen örneklerin malzeme, form, mekan-buluntu ilişkisi ve tarihlendirilmesi detayları ele alınmış ve özellikle arkeolojik kazılarda bulunan kitap donanım/bağlantı parçalarının işlevlerine göre gruplandırılması, tanımlanması, belgelenmesi, tarihlendirilmesi önemi üzerinde durulmuştur.

1. Stylus

Demir, bronz, fildişi ya da kemik gibi malzemeden üretilmiş olan "stylus"lar balmumu¹³ ya da kil tabletler üzerine yazı yazmak için kullanılmışlardır. Harfler silindirik gövdedeki konik ve keskin uç ile yazılır ve kalemin dip kısmı da enli ya da top ve yumru şeklindedir. Bu kısım yazılanı silmeye yaramaktadır (Demiriş 2002: 20; Carter 1901: 6). Kullanımı Eskiçağ'dan MS 13-14. yüzyıla kadar devam eden yazı malzemelerinden biri olan styluslar kemik, demir ve bronz gibi kalıcı ve dayanıklı malzemeden üretildikleri için, günümüze calamus'dan¹⁴ daha çok kalabilmiştir. Bir ucu balmumu üzerinde kazımak için keskinleştirilmiş, diğer ucu ise istenildiğinde yazılanları silmek için düz ve dairesel olan styluslar çeşitli kaynaklarda bahsedilen veya gösterilen deri ya da bronz tabakadan bir kutuda taşınıyor olmalıydı¹⁵. Metal stylusların uçları dirençli olmaları nedeniyle diğer malzemelere göre daha avantajlıdır¹⁶.

Aziz Theodoros kenti ziyaret ettiğinde kendisine piskopos ve kentin kamu işlerinden sorumlu bir aristokrat eşlik etmiştir. Detaylı bilgi için bkz., Ivison 2007: 29.

⁹ Amorium 644, 646, 666/667, 669/670, 707, 715/716, 779 ve 796 yıllarında Arap akınlarına uğramıştır. Bkz., Belke and Restle 1984:123; Ivison 2007: 25-59; Theophanes Confessor için bkz., Mango and Scott 1997: 538-540, No. 386-391; Yavaş vd 2018: 181-182.

¹⁰ Kuşatma için bkz., Al-Tabari 1991: 108-109, 115-117. Halife Mu'tasım'ın Amorium'un fethi üzerine dönemin şairi Abu Tammam'a (MS788-845) yazdırdığı gazel için bkz., Bray 1990: 31-73.

¹¹ Detaylı bilgi için bkz., Lightfoot ve Mergen 1998: 345; Demirel-Gököl vd. 2016: 199-214; Demirel-Gököl vd. 2017: 451-460; Demirel-Gököl vd. 2018: 557-570; Demirel-Gököl vd. 2019a: 713-725; Demirel-Gököl vd. 2019b: 567-577.

¹² Hamilton, metninde Amorium (Hisarköy) yerine, Osmanlı Dönemi'nde kullanılan "Hergan Kale"yi tercih etmiştir (Hamilton 1842: 448-455).

¹³ Balmumu tabletler, çeşitli boyutlarda genellikle dikdörtgen paneller olarak kullanılmıştır. Bir elin boyutuna ayarlanmış olan tabletler fildişinden ancak büyük çoğunluğu genellikle yumuşak ağaç olan limon ağacından yapılmıştır (Bozic and Feugere 2004: 2).

¹⁴ Mısır'da yetişen kamıştan üretilen yazı aracı. Roma döneminde de calamus adıyla bilinen kamış kalemlerin kullanımı MS7. yüzyıla kadar devam etmiştir (Yıldız 2000:189).

¹⁵ Napoli Ulusal Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve bir Pompei soyusunun tasvir edildiği genç kız sol elinde *instrumentum scriptorium* (yazı kabı), sağ elinde de stylus tutmaktadır. Elinde tuttuğu kalem ve yazı kabı onun kültürlü bir aileden geldiğini ve zengin olduğunu sembolize etmektedir (Maiuri 1953: 99-103).

¹⁶ Situlusların, spatulalara göre daha az sıklıkla kullanılmakla beraber tupta da yeri vardır. Bir kan damarını delmek, ilaçlama

Ayrıca uçları kolaylıkla keskinleştirilebilir ve gövdeleri de kolaylıkla süslenebilir. Stylus için temel malzeme olarak altın çok nadirdir. Gümüş ise daha dayanıksız/ince bir malzeme olduğu için çok uygun değildir. Fakat Almanya, Unterfahlheim yakınlarında bulunan bir kadın kremasyon mezarından ele geçen dört gümüş stylus örneği bilinmektedir. Ancak yine de, özellikle Roma İmparatorluğu'nun kuzeybatı bölgelerinde demirin en sık kullanılan malzeme olduğunu söyleyebiliriz¹⁷. Çünkü demir, deneyimli bir demircinin elinde kolay şekil alır, tasarıma ve dekorasyona uygundur ve özenle kullanılırlarsa da uzun ömürlüdür (Schaltenbrand-Obrecht 2012: 51-51). Bu nedenle, bir stylusun karmaşık olmayan, faydacı, son derece dayanıklı, taşınması kolay ve diğer eski yazı gereçlerinden farklı olarak her zaman da kullanıma hazır bir malzeme olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bronz'dan yapılmış stylusları ayrıcalıklı kişilerin kullandıkları, diğer yazıcıların ise kemik ve ahşaptan yapılmış styluslar kullandığı düşünülse de (Aybek vd. 2016: 148) ve Roma İmparatorluğu'nun kuzeybatı bölgelerinde demir styluslar yoğun olarak bulunsun da Balkanlar ve Anadolu için bu genelleme bronz malzeme üzerinden yapılabilir.

Yunanistan'da yürütülen arkeolojik kazılarda bulunan ve Roma öncesi döneme tarihlenen styluslara değinmek de yerinde olacaktır. Yunanistan'ın güneybatısındaki Delos Adası'nda özellikle evlerde bulunan bronz styluslar, yazan ucu sivri, silen ucu ise düz ve geniş olarak tanımlanmıştır. Stylus gövdeleri ise silindirik, düz ya da dikdörtgendir. Bununla birlikte, bu aletlerin bazılarının kullanımı konusunda tereddüt edilebileceği ve deriyi delmek için kullanılan tıbbi aletleri de akla getirebileceği üzerinde durulmuştur (Deonna 1938: 253-254, pl.674). Yunanistan'ın kuzeydoğusunda Khalkidiki Yarımadası'ndaki Olynthos kazılarında bulunan kalem ucu sivri, silgi ucu yassılaştırılmış bronz stylus örneklerinin hekimler tarafından da tercih edildiği bilinmektedir (Robinson 1941: 357-359, no.1725-1735). Rodos Adası'nın güneydoğu sahilindeki Lindos kazılarında bulunan bronz bir stylus da benzer formadır ve Roma öncesi döneme tarihlenmektedir (Blinkenberg 1931: 150, no.422).

ya da kara salyangozlarının mukus benzeri sıvısını çıkarmak için stylusların keskin ucunun kullanıldığına ilişkin görüşler de mevcuttur (Lawrence 2015: 144). Kalem uçlu sondalar için bkz., Baykan 2009:49. Karadeniz'de Fatsa Cıngırt Kayası kazılarında bulunan demir 2 stylus tıpta kullanımları yanı sıra Roma döneminde yazı aracı olarak da kullanılmış olduğu değerlendirilmiştir (Erol ve Yıldırım 2019: 182).

¹⁷ Çeşitli Avrupa bölgelerinden bulunan yaklaşık 3.000 Roma stylus ucunun incelendiği monografik bir yayında örneklerin yaklaşık % 97'si demir, % 2'si demir dışı metalden ve yaklaşık % 1'i kemiktir (Verena 2012). Ren Nehri'nin güney kıyısında İsviçre/ Augusta Raurica kazılarında bulunan styluslardan da 1165'i demir ve 24'ü bronzdur (Fünfschilling 2012: 163-236). Londra Britanya Müzesi (British Museum) Koleksiyonunda bulunan MS 1.-2.yüzyıllara tarihlenen, dört farklı tipte toplam 30 demir stylus için de benzer yorumu yapmak yanlış olmaz (Manning 1985: 85-87, pl.35-36).

Stylusların yoğun bulunduğu mekanlar daha çok idari faaliyet için buluşma yerlerini işaret edebilir. Erken ortaçağda mahkeme veya müzakere amaçlı işlemler için yerel mekanlarda toplandığını biliyoruz. Bu tür belgeleri hazırlamanın normal yolu, kolayca taşınabilir ve yeniden kullanılabilir renkli balmumu tabletlere not almak için metal bir kalem kullanmaktır (McCormick 2007: 54-55). Geç Cumhuriyet Dönemi stylusları daha çok kemik malzemeden üretilmiştir. Uçları her zaman koni şeklindedir ve küresel ya da oval biçimli bir dip ile sonlanır¹⁸. Antik Çağda ise stylusların işçiliğine ve süslemesine özen gösterilmekteydi. Roma dönemine ait en iyi korunmuş styluslar da ise, oldukça sık bir şekilde kullanılan yivler dikkat çekicidir (Bozic and Feugere, 2004:6).

Anadolu ve Anadolu dışında gerçekleştirilmiş olan bir çok arkeolojik kazıda demir, bronz ve kemik¹⁹ stylus örneklerine rastlanılmaktadır. Özellikle Yunanistan'ın Korinth Kenti kazılarında bulunan yaygın örnekler günümüz Yunanistan'ında, Anadolu'da ve Balkanlardaki kazılarda bulunmuş örneklere işlev ve tarihlendirme açısından referans olmuştur/olmaktadır. Korinth kazılarında ele geçen 7 adet bronz stylus "Geç Roma ve Bizans Dönemi" gibi geniş bir tarih aralığında değerlendirilmiştir (Davidson 1952: 185, Kat.No. 1348-1354; Eugenidou and Mouseio 2002: Kat.No.102-103). Yunanistan için bir diğer kazı buluntusu örneği olarak, Isthmia kazı buluntuları²⁰ ve Balkanlar için de Kuzey Bulgaristan'daki Pliska şehrinde bulunan 9.-10.yüzyıla tarihlenen styluslar örnek verilebilir (Henning 2007: 661-707, Kat.No.64-66).

Batı Anadolu'da 1990 yılı Assos kazılarında bulunan ve gövdesi dikdörtgen kesitli bronz stylusun üzeri kazıma bezemelidir. Tıbbi amaçlara hizmet ettiği düşünülen parçanın tarihi için Korinth buluntuları dikkate alınarak Roma'dan Bizans'a geniş bir zaman dilimi verilmiştir (Bishop 1992:161, Kat.No.47). Sardis kazılarında bulunan Erken Bizans dönemine tarihlenen bronz bir stylus 10.50 cm boyutundadır. Ucu sivriltilmiş, dikdörtgen kesitli gövdeye sahip olan stylusun gövdesi üzerinde yatay zikzak çizgiler yer almaktadır. Bu tip Roma'dan Geç Bizans Dönemi'ne değin yoğun olarak tercih edilmiştir (Waldbaum 1983: Kat.No.250 pl.17). Yine Batı Anadolu'da Metropolis kazılarında ele geçmiş olan başka bir bronz stylus MS 5.-6. yüzyıla tarihlenmiştir. Uç kısmı kırık olan örneğin gövdesi yuvarlak kesitlidir

¹⁸ Ancak küre şeklindeki dipler tartışmalıdır. Çünkü metni silmek için bu tipler spatuladan daha az uygundur. (Bozic and Feugere 2004: 7).

¹⁹ Amorium'da Büyük Mekan kazılarında bulunan ve Amorium'daki nüfusun okuryazarlığını kanıtlayan parçalar olarak nitelendirilen örnekler için bkz., Lightfoot 2002: 263-276, Kat.No.15-17.

²⁰ 14 cm uzunluğunda, sap kısmı 8 mm olan bronz stylus için bkz., Broneer 1959: 329.

(Aybek, Gülbay, Durak 2016: 148, Kat.No.68). Bir adet kemik, bir demir ve dört bronz stylus da Kadıkalesi kazılarında bulunmuştur. 4,6-7,1 cm aralığında boyutları olan stylusların uç kısımları kırık, gövdeleri daire kesitlidir. Buluntuların Geç Roma Bizans Dönemi'ne tarihlenen Korinthh kazı buluntuları ile paralellik gösterdiği vurgulanmaktadır (İmrana-Altun 2015: 117, Kat.No.427-432). Nif-Olumpus kazıları Karamettepe sektörü Hellenistik Dönem mezarlarında bulunan demir stylus ise konteks dikkate alınarak Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmiştir (Baykan 2015: 43). Efes kazılarında da bulunan 7,9 cm ve 12,8 cm boyutlarındaki 2 bronz stylusdan biri ele geçtiği kontekse göre Geç Antik Dönem'e diğeri ise Roma olarak tarihlenmiştir (Gassner 1997: 225, Kat.No.921-922). Allionai kazılarında bulunan ve MS 1.-4.yüzyıllar arasına tarihlenen, uzunlukları 4,3-13,2 cm arasında değişen bronz, üçgen kesitli yassı uçlu styluslar, tıp aletleri içinde sonda olarak değerlendirilmiştir (Baykan 2009: Kat.No.182-187, 203-204). Antik Troas Bölgesi'nin kuzeyinde yer alan Parion Kazısı metal buluntuları arasında, yazı araçları içinde değerlendirilen bir ucu sivri diğeri ucu bıçak ağzı formunda olan bronz bir stylus, ele geçtiği kontekse göre MS 2.-3.yüzyıla tarihlendirilmiştir. (Çelikbaş 2016: Kat.No.J3).

Antik Pisidia Bölgesi'nde yer alan Pisidia Antiokheia kenti kazılarında gövdeleri daire kesitli 5 adet demir stylus ele geçmiştir. Styluslardan biri MS 976-1030/1035 yıllarına tarihlenen bir sikke ile beraber ele geçtiği için söz konusu tarih aralığına tarihlendirilmiştir (Gültekin 2012: 26-27, Kat.No.21-25). Antik Likya Bölgesi'ndeki Kibyra kazılarında ise 2006-2012 yılları arasında 7 adet ve 2018 yılında ise 1 adet (Kaya ve Demirel 2020:113-143, Kat.No.6) demir olmak üzere toplam 8 stylus buluntusu mevcuttur. Benzer örnek ve konteks verileri dikkate alınarak bir örnek 2.-3. yüzyıla diğeri 5.-6. yüzyıla tarihlenmiştir (Demirel 2013: Kat.No. K22-28). Yine Likya Bölgesi'nde bulunan Patara kazılarında dairesel kesitli ve burgulu gövde formunda olmak üzere 3 adet stylus bulunmuştur. Parçalardan biri benzer örneklerine göre MS1.-2.yüzyıla, diğeri ikisi ise hem benzer hem de ele geçtikleri konteksler dikkate alınarak MÖ 1.yüzyıla tarihlenmiştir (Şahin 2010: Kat.No.F1-F2-F3). Likya Bölgesi Arykanda kazılarında ise beşi bronz ve dördü demir olmak üzere dokuz örnek bulunmuştur. Bezemeli be bezemesiz olarak iki grupta değerlendirilen styluslar konteks verilerine göre MS 1.-3. yüzyıllara tarihlendirilmiş ve benzerleri Sardes kazılarında tespit edilmiştir (Oransay 200: 106-107). Yine günümüz Akdeniz Bölgesi'nde yer alan, Antik Kilikia'daki Tarsus/Gözlü Kule kazılarında bulunan 1 demir stylus (ya da keski?) Geç Hellenistik Dönem'e ve 3 bronz stylus (ya da spatul?) Orta Hellenistik Dönem'e, benzer örnek ve ele geçtikleri kontekse göre tarihlendirilmiştir (Goldman 1950: 387-393, Kat.No.12, 19-21). Isaura Bölgesi'nde

Ermenek Gökçeseki'de gerçekleştirilen kazılarda bulunan ve MS 1.-4.yüzyıllar arasına tarihlendirilen dokuz adet stylus kişinin mesleğini ya da statüsünü ifade eden bir mezar hediyesi olarak değerlendirilmiştir (Canlı 2018: 45). Yayınli stylus örneklerinden en geç tarihli olanları Saraçhane kazılarında bulunmuştur. Altı adet bronz stylus 6,2-10,4 cm aralığında boyutlara sahiptir. Dairesel kesitli örnekler MS 11.yüzyıla tarihlendirilmiştir (Gill 1986: 257, Kat.No.460-465).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Fırat Nehri kıyısında yer alan Zeugma Antik Kazılarında bulunan, spatul ve küret olarak tanımlanmış, kişisel bakım ya da tıp aleti olarak da kullanılmış olduğu düşünülen, 6,95-8,1 cm boyutlarında, MS 3.-5.yüzyıllara arasına tarihlenen 2 bronz malzeme de, form ve malzeme açısından styluslar içinde değerlendirilebilir (Dieudonne-Glad, Feugere, Önal 2013: 66, no.126, 131). İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu'nda bulunan ve Bizans Dönemi'ne tarihlenen 11,3 cm boyutunda bronz 1 adet stylus, form ve malzeme açısından Amorium kazılarında ele geçen 11 nolu stylus ile benzerliği açısından dikkat çekicidir (Uzel 2000: 255, no.98).

2. Kayış Tokası

Balmumu tabletler (tabulae ceratae), Roma İmparatorluğu Dönemi'nden itibaren edebi metinlerin yanı sıra her türden mektup, belge ve not olarak günlük yazılarda kullanılan yazı araç gereçlerindedir²¹. Özel atölyelerde üretildiği bilinen söz konusu tabletler, ortalama 15 x 10 cm boyutunda ve kalınlığı da yaklaşık 1 cm olan tahta, ardavuz, fildişi ya da kemikten yapılmış dikdörtgen panellerdir. Balmumundan yapılmış kırılğan yazı yüzeylerini dış etkilerden korumak için tabletler *diptikon*, *triptikon* şeklinde kullanılırdı. Paneller uzun taraftaki deliklerden menteşe ya da metal halkalarla birbirine bağlanır ve kayışlar ile de kapatılırdı (Hartmann 2011: 124-125). Genellikle deri, parşömen ya da keten kayışlar ile bağlanan diptikler zamanla kodeks formuna evrilmiştir (Brown 1994: 3-4). Kitap²² kapaklarının

²¹ Antik Çağ'da not alma, alıştırma, yazışma, muhasebe ve belge üretimi için bir araç olan tabletler önemli rol oynamıştır. Orta Çağ boyunca da kullanımları genişlemiş ve değişmiştir. Antik Çağ'da yaygın olan çeşitli işlevlerinin (hukuki metinler, belgeler gibi) Orta Çağ'da sona ermiş olduğu varsayılmakla birlikte, araştırmacılar tarafından, Orta Çağ el yazmalarında tablet kullanımının tasvir edilmesi, uzun süreli varoluşlarına ilişkin kanıtlar olarak kabul edilmektedir (Brown 1994: 1). Bizans Dönemi'nde de 10. yüzyılın sonlarına değin özellikle kısa mesajlar göndermek için balmumu tabletlerin kullanıldığı bilinmektedir (Parani 2003: 207-2008).

²² Tarih boyunca metin taşımak için hizmet vermiş olan kil tabletler, papirüs levhalar, tahta hayvan derisi parşömen ya da bez bazlı kağıtlar kitap olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla 'kitap' terimi, geç ve ortaçağ sonrası metinlerin tamamını veya ciltli olmayan, el ile yazılmış ya da basılmış metinlerin tamamını

kayışlarını bağlamak için kullanılan yani kitapların kilit aksamı ile ilgili obje, kayış tokası olarak adlandırılmıştır. Söz konusu objeler, bir ucunda her köşesinde bir çıkıntı bulunan içi boş dikdörtgen bir plaka ve diğer ucunda da biri daha küçük iki halkadan oluşmaktadır. Araştırmacılar bu objelerin küçük boyutlu olmalarına rağmen bronz kemer tokaları ile karıştırılmış olduğunu örnekler ile vurgulamaktadır²³. Amorium'da 2008 yılında Aşağı Şehir Kilisesi'nde gerçekleştirilen kazılar sırasında tek bir örnek bulunmuştur (Lightfoot 2014: Kat no.7; Lightfoot vd. 2010: 146-7, fig. 2; Lightfoot 2012b: 188, fig. 7.8). Bu çalışmada yer alan parça ise yüzey buluntusudur. Amorium dışında, Anadolu'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda bulunmuş ve kayış tokası olarak tanımlanmış/belgenmiş tek örnek Sagalassos kazılarında ele geçen ve buldukları konteks dikkate alınarak Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen 3 bronz kayış tokasıdır.²⁴ İstanbul Saraçhane kazılarında bulunan 2 parça ise Korinth örnekleri dikkate alınarak kemer tokası olarak değerlendirilmiş ve ele geçtiği konteks bilgilerine göre 10.-12.yüzyıla tarihlendirilmiştir (Gill 1986: 266, nos. 579-580). Anadolu dışında Bulgaristan-Pliska Bazilika kazılarında nartekste (Henning 2007, Kat.No.68) ve Pliska Başpiskoposluk kazılarında bulunan 9.-10. yüzyıla tarihlendirilen parçalar Anadolu örnekleri ile benzerdir. Korinth kazılarında bulunan 5 benzer parça küçük ve dilleri olmamasına karşın ilgili yayında "fibula ve tokalar" başlığı altında değerlendirilmiştir. Parçalar arasında 10.yüzyıl konteksinden gelenler olmasına rağmen 7.yüzyıl sonrasına tarihlenemeyeceği vurgulanmıştır (Davidson 1952: 267-268, Kat.No.2197-2201). Szirmai, söz konusu parçaların kitap donanım/bağlantı elemanı olduğunun teyidini Ukrayna, Kırım ve Moskova yakınlarında arkeolojik kazılarda bulunmuş ve stratigrafiye göre 10.-11.yüzyıla tarihlendirilen örnekler ile vermiştir (Szirmai 1999: 81, fig. 6.15[c]).

DEĞERLENDİRME

Bizans Dönemi'nde kitap ciltleme ve kitap basımının gelişimi²⁵, yerel okuryazarlığın ve yazının yaygınlaşması,

tanımlamak için genel bir terim olarak kullanılmaktadır (Wijk 2019: 7).

²³ Örneğin Lightfoot (2014: 383), Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda yer alan ve buluntu yeri belli olmayan üç örneğin daha kitap tokası olduğunu belirtmekte ve önceki yayınlardaki yanığı ile bunların kemer tokası olarak belgelendiği bilgisini verir. Kemer tokası olarak yayımlanan örnekler için bkz., Lightfoot 2003: 87, no. 21-23, pls. VI/27-29; Wijk, 2019: 2.

²⁴ Poblome, Talloen and Kaptijn 2017: Fig.27.5; Poblome 2019: Kat.No.121, 223.

²⁵ Maddi kültürün bir parçası olan kitabın ve donanımlarının tipolojik/kronolojik olarak incelenmesi konulu değerli çalışmalar mevcuttur. Arkeolojik kazılarda bulunan Geç Ortaçağ'a tarihlenen kitap donanımlarının (ciltleri, bağlantıları, vs) analizi için bkz., Howsam 2016.

dini ve seküler kütüphanelerin kurulması, Hıristiyanlığın edebiyat temelli bir din olarak yayılmasıyla ilgili olmalıdır. Bizans'taki yazın²⁶ yaşamının temel özelliği ise kitapların ödünç alınıp verilmesidir. Özel bir kitaplık oluşturmaya yetecek sayıda kitabı ancak zenginlerin topladığı da unutulmamalıdır. Bununla beraber İmparatorluk, Patriklik kitaplığından, kiliseler ve manastırların temel dua metinlerinin toplandığı kurumsal kitaplıklara halkın ulaşamadığı da bilinmektedir (Browning 1999b, 145). Batı Avrupa'da okuryazarlık yüzyıllar boyu sadece rahipler topluluğu ile sınırlıyken Bizans'ta okuryazarlığın hiçbir zaman rahip camiası ile sınırlı kalmadığı da bir gerçektir. 13. yüzyıla kadar da, okuma yazma becerisinin Bizans toplumunda Batı'dakinden çok daha yaygın olduğu bilinmektedir²⁷. Ancak bununla beraber eğer bir kişi yeterince yüksek bir konumdaysa okuryazar olma ihtiyacı da kalmıyordu. Çünkü bu iş için bir sürü sekreter ve kâtime sahip olabilirdi²⁸. Şüphesiz arkeolojik kazılarda ele geçen kitap donanım/bağlantı parçaları, arkeolojik bağlamda kitap düzenlemeleri, kitapların yayılması ve kitaplara kimin erişiminin olduğu hakkındaki mevcut bilgileri de arttıracaktır. Bir arkeolojik kazıda ele geçen az sayıdaki kitap teçhizatı özel şahısları işaret edebilir. Ancak kitapların edinilmesi ve ciltlenmesi için önemli miktarda finansman gerektiğinden, özel bir kişi yerine kurumsal bir sahibi de gösterebilir.

10. yüzyılda, bir kitabın toplam değeri, ne kadar yoğun yazıldığına bağlı olarak (el yazmasının boyutları, altın harflerle veya minyatürlerle süslenmesi, lüks cildi gibi) 21-26 solidus arasında değişirdi. Profesyonel kopyacıların önemli miktarda para kazandığı da bilinmektedir. Örneğin Athanasios Thaumaturgos isimli kopyacı 28 yılda 900 solidus (yılda 32 solidus) kazanmıştır (Oikonomides 2002: 591). Kitapların serbest bir pazarı olduğuna dair bir kanıt olmamasına rağmen 10.yüzyılda bir kitabın maliyetinin 16-26 solidus olarak

²⁶ Azizlerin Yaşamları, tarih yazımı, halk karşısında yapılan resmi söylevler, gerçek ya da öğüt niteliğindeki hayali vaazlar, yergiler, şiirler, mektup yazımı, matematik, astroloji, astronomi, tıp ve doğa bilimleri, hukuk, ders kitapları, retorik, müzik Bizans yazını içinde yer alır. Genellikle yazı, insanın yalnız başına okuyacağı bir şey olarak düşünülse de Bizans yazınının büyük bölümü yüksek sesle okunuyordu. Dolayısıyla Bizans yazınının sözlü boyutu da dikkat çekicidir. Bkz., Browning 1999b, s.144.

²⁷ 13.yüzyılda ve 14.yüzyılın başlarında bazı Batı toplumları okuryazarlık alanında Bizanslıları yakalamıştır (Browning 1999a: s.216). Angeliki E. Laiou da, Orta Bizans Dönemi ekonomisi üzerinde dururken, Bizans ekonomisinin sadece oldukça iyi işlediğini değil, aynı zamanda insanların bazı önemli/temel ihtiyaçlarını sürdürdüğünü/sağladığını, güvenliği, iletişimin, hatta oldukça kapsamlı bir temel okuryazarlığın ve diğer Ortaçağ Avrupa bölgelerine çok iyi benzeyen bir yaşam standardı sürdürdüğünü vurgulamaktadır. Hem küresel hem de bireysel gelirin, Batı Avrupa'dakinden muhtemelen daha yüksek olduğunu, sosyal ve ekonomik gruplar arasında, en azından on ikinci yüzyılın sonlarına kadar daha az eşitsizlik görüldüğüne dikkati çekmektedir (Laiou 2002: 1145, 1163-164).

²⁸ Örneğin IV. Leon'un amirali Podaron okur yazar değildi. Tabii okuryazar olmayan imparatorlar da vardı. Örneğin I. İustinos, II. Mikhael ya da I. Basileios gibi (Browning 1999a: 213-216).

değiştirdiği, yüksek dereceli memurun yıllık maaşının ise 72 solidus olduğu düşünüldüğünde; kitapların, kamu yararına katkıda bulunmak isteyen bireyler veya gruplar tarafından sipariş üzerine yazılmış olduğu sonucu çıkarılabilir (Oikonomides 2002: 591). Bir kitap için gereken parşömenin²⁹, kitabı kopyalaması için tutulan profesyonel katibe ödenen ücret kadar yüksek olduğu da söylenebilir. Çünkü buzağı, kuzu ve keçi tüketimiyle yakından ilişkili olan parşömeni hazırlamak oldukça pahalıdır³⁰ (Browning 1999a, 218).

Amorium kazılarında kitap üretimi ya da varlığına dair parşömen kalıntısı bulunmamasına rağmen, bununla beraber metal kitap pimi, kayış tokası ve stylus gibi yazı araç gereçleri ele geçmiştir. Ayrıca Amorium'da 2002 yılında XA2 Açmasında gerçekleştirilen kazılarda tezgaahlı küçük bir atölye ortaya çıkarılmıştır. Atölyenin yanında da yaklaşık 1800 adet yeni doğmuş kuzu ve keçi kemikleri ile cenin halinde kuzuların ayak kemikleri olduğu tespit edilen bir çöplük bulunmuştur. Konteks verileri ile 11.yüzyıla tarihlenen alan, deri ürünlerinin işlendiği atölye yani bir tabakhane olarak tanımlanmıştır. Yeni doğmuş kuzuların derilerinin parşömen olarak kullanıma uygun olmayacağı tartışılmış olsa da (Lightfoot 2007: 276, fig.6; Lightfoot and Arbel 2004, 5), *Vellum* olarak bilinen kaliteli parşömenin ölü doğmuş ya da doğmamış buzağı, kuzu ve keçi derilerinden üretildiği de bir gerçektir. Araştırmacıların ortak fikri, “eğer en iyi parşömen en genç hayvanlardan yapılmışsa, en iyisi, düşük veya ölü doğmuş buzağılardan ve kuzulardan yapılmış parşömen olmalıdır”³¹ görüşüdür (Thomson 2006: 90; Houston 2016). Dolayısıyla Amorium kazıları XA2’de tespit edilen atölye, başkent için parşömen üreten bir merkez de olabilir. Ancak Anadolu’da 11. yüzyılda bu şekilde bir endüstrinin belgelenmiş başka arkeolojik örneği bilinmemektedir. Uygulama, yeni doğan ve hatta doğmamış kuzuların hammadde sağladığı astragan üretimine de çok benzemektedir. Spesifik koyun cinsi kesin olarak belirlenemediği için kemik

kalıntılarından yola çıkarak nihai ürünün gerçekten astragan olup olamayacağı tartışılabilir. Ancak bununla birlikte, bir tür pahalı lüks deri veya kürk ürünlerinin Amorium tabakhanesinde üretilmiş olabileceği üzerinde durulabilir. Örneğin Aşağı Şehir Kilisesi’nde 10.-11. yüzyıla tarihlendirilmiş narteks ve A20’deki mezarlarda bulunan deri ayakkabı örnekleri ile bu görüş desteklenebilir (Ioannidou 2012: 423).

SONUÇ

Amorium kazılarında 1989-2019 yılları arasında gerçekleştirilen çalışmalarda 13 stylus ve iki kayış tokası tespit edilmiştir. Stylusların 2’si Aşağı Şehir Büyük Mekan’da, 3’ü Aşağı Şehir Batı Nekropolü’nde, 7’si Aşağı Şehir Kilisesi’nde ve 1’i Aşağı Şehir Büyük Bina-BBD’de, kazılarında ele geçmiştir (Şek. 1). 2 kayış tokasından 1’i Aşağı Şehir Kilisesi’nde diğeri ise Aşağı Şehir Kilisesi’ne yakınlarındaki bir köylünün evinin bahçesinde bulunmuştur. Stylusların 3’ü bronz ve diğer 10’u demir malzemedendir. Kayış tokalarının 2’si de bronzdur. Stylusların 8’i silindirik gövdeli (Kat.No.1, 4, 6-8, 10-11, 13), sivri uçlu ve üçgen formlu baş kısımlara sahiptir. Bunun yanında 5 örnek kare kesitli gövdeye sahiptir (Kat.No.2-3, 5, 9,12). Styluslar üzerinde bezeme görülmemektedir. Ancak 2 örneğin (Kat.No.10,13) gövdesinde silindirik boğumlu bezeme yer alır.

Amorium kazılarında tespit edilen stylus ve kayış tokası örnekleri mekan-buluntu-konteks ilişkisi dikkate alınarak tarihlendirilmiştir. Buna göre katalogda yer alan 2 stylus Amorium, Büyük Mekan kazılarında bulunmuştur. Büyük Mekan, Hisarköy’ün merkezine doğusunda, Yukarı Şehir Höyük alanının güneyinde Aşağı Şehir’in merkezine yakın ve Aşağı Şehir Kilisesi olarak adlandırılan Bazilika A’nın yaklaşık 50-70 m kuzeydoğusunda yer almaktadır (Şekil 1). 1996-2008 yılları arasında sekiz sezon söz konusu alanda arkeolojik kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir³². Söz konusu styluslardan 1’i (Kat.No. 1), 11 mekandan oluşan Büyük Mekan “XC-03 Doğu” açmasında ele geçmiştir. Stylus’un bulunduğu konteks (487) 838 yılı “Yıkım Tabakası”³³ olarak tanımlıdır. Stylus ile birlikte

²⁹ Bizans’ta papirüs, parşömen ve kağıt olmak üzere üç tür yazı malzemesi kullanılmıştır. Bunun yanında üzeri mumla kaplı kayağan taşının da (arduvuz) kullanıldığını bilinmektedir. En seçkin malzeme olan Papirüs en son 10. yüzyılda bile Mısır’dan gemilerle ithal ediliyordu. Örneğin Papirüs üzerine yazıldığı bilinen son krizobull, 1083 tarihli Gregory Pakourianos’un Typikon’udur. Parşömen ise en pahalı yazı malzemesiydi (Oikonomides 2002: 589-90).

³⁰ Parşömeni elde etmek için önce yeni doğmuş oğlak, buzağı, koyun, keçilerin derileri soyulur, yıkanır ve sonra kalsiyum, karbonat, kireç gibi malzemelerle temizlenerek uzun süre dayanması için rafine edilir. Rafine edilmiş hayvan derileri ya bir çerçeveye iplerle gerilerek beklemeye alınır ya da daire kesitli bir ağaca rulo şeklinde sarılır. Bu işlem sonrası ince ve yumuşak bir dokuya sahip olan parşömen yazı için hazır nitelik kazanır (Küçükali ve Taşgın 2017: 138; Gönlügür 2007: 35).

³¹ Bu tür malzeme yalnızca yazı yüzeyi için çok uygun olduğundan değil, aynı zamanda rahim dışındaki yaşamdan etkilenmemiş donör hayvanların kusursuz saflığını simgelediği için de kullanılması olmalı. Bkz. Houston 2016.

³² Büyük Mekan kazılarında, kentnin Bizans Dönemi’nde geçirdiği dönüşümler hakkında fikir veren mimari kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Yapı kalıntılarının çoğu 6.-9. yüzyıl arasına tarihlenmektedir. Bu yapılar arasında 6. yüzyılın ortalarında inşa edilen bir Bizans hamamı, çevresinde ise 7-9. yüzyıllara tarihlenen endüstriyel işlevli yapılar ve konutlar ile 10-11. yüzyıllara ait Orta Bizans yapı bakıyeleri tespit edilmiştir. Amorium ve Bizans Anadolu’sunun maddi kültürü hakkında önemli verilere sahip kazı detayları için bkz., Ivison 2012: 5.

³³ Arkeolojik çalışmalarda doğal felaketler (sel, deprem gibi) ya da bir işgalin izlerini taşıyan *destruction layer* diliminde “yıkım tabakası” olarak tanımlanmaktadır. Arkeolojik yerleşimlerde yıkıma neden olan afetler ortaya geldiği döneme ilişkin apansız sonun biçimi kadar, o tabakanın içinde ele geçen buluntuların son kullanım tarihlerini vermesi açısından da önemlidir. Arkeolojik kazılarda tespit edilmiş *bozulmamış*

aynı kontekste açık bir kap, iki bıçak, bir ağırlık, bir kilit aksamı, iki farklı tabureye ait parçalar, bir adet çatal gibi metal buluntular ve kemik bir tutamak, aplik ve dört oyun taşı³⁴ bir arada bulunmuştur. Ivison, bu kadar çeşitli malzemenin bir arada ele geçmiş olmasına dikkat çekerek, söz konusu birimin kişisel ihtiyaçlara cevap veren bir personel yemek odası/çalışma odası ya da dinlenme ve eğlence odası olabileceği bilgisini vermektedir (Ivison 2012: 56-57). Diğer stylus (Kat.No.2), Büyük Mekan'ın güneydoğu köşesinde yer alan XM-03 açmasında bulunmuştur. Bu köşe kompleksi "Yıkım Tabakası" sonrasına yani 838 yılı sonrası, Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmiştir (Ivison 2012: 69). Stylus'un bulunduğu kontekste 4.-6.yüzyıllara tarihlenen bir impost başlık da tespit edilmiştir (Aktaş 2020: Kat.No.28). Ancak bu başlık iki yapı bakiyesi arasında geçişi sağlayan bir basamak olarak MS 9.-11.yüzyılda Orta Bizans Dönemi yapısında devşirme olarak kullanılmıştır. Stylus Orta Bizans Dönemine, 1 metreden fazla korunmuş ve sağlam inşa edilmiş Orta Bizans Dönemi duvarları ile XM-03'de bulunan VII. Konstantinos (913-959) dönemi, 945-950 yılları arasına tarihlenen follisler (Katsari et al. 2012: Kat. No.269-271) dikkate alınarak tarihlendirilmiştir.

Üç stylus Aşağı Şehir, Batı Nekropol'de bulunmuştur. Amorium Kenti kuzeyi, batısı ve güneydoğusuna uzanan geniş mezarlık alanlarıyla çevrilidir. Yapılan sınırlı araştırma ve kazılara göre söz konusu mezarların basit kayaya oyulmuş sandık mezarlar, kayaya oyulmuş oda mezarlar ve tümülüs gibi farklı tipleri içerdiği söylenebilir. Arkeolojik kanıtlar, belgelenen tüm mezarların eski ve orta çağda ve/veya günümüzde açıldığını/soyulduğunu göstermektedir. İncelenen Amorium mezarlarının çoğunun Roma ve Geç Roma dönemlerinden kalmasının yanı sıra hem söz konusu dönemlerde hem de daha sonra farklı zamanlarda yeniden kullanıldığı anlaşılmaktadır.³⁵ Katalogdaki 3 bronz stylusdan biri olan örnek (Kat.No.3) 2004 yılında kenti çevreleyen mezarların belgelenmesi çalışmalarında Batı Nekropol'de yüzeyde bulunmuştur (Lightfoot, Koçyiğit, Yaman 2006: 80). Diğer 2 örnek ise (Kat.No.4-5) 2007 yılında tümülüsün güneydoğusunda bulunan iki mezarın temizlenmesinde bulunmuştur. Soyularak tamamen karıştırılmış olan kayaya oyulmuş sanduka mezarlarda styluslar ile beraber 7.yüzyıla tarihlenen bir sikke, 6.-7.yüzyıla tarihlenen bir kemer tokası ve yine aynı tarihlere ait olabilecek bronz bir

haç bulunmuştur³⁶. Her ne kadar mezarlar soyulmuş ve karışmış olsa da söz konusu mezarlarda 6.-7.yüzyıl sonrasına ait başka küçük buluntu ele geçmediği için styluslar için de 6.-7.yüzyıl tarihi önerilmektedir.

Bir bronz ve 6 demir olmak üzere toplam 7 stylus Aşağı Şehir Kilise A kazılarında bulunmuştur (Şek. 2). Kilise A modern Hisar Köyü'nün güneyinde, merkezi bir konumda yer almaktadır. Kazıları büyük oranda tamamlanmış olan kilisede 1990-2009 yılları arasında sürdürülen arkeolojik kazılar en az dört evreyi işaret etmektedir. 1. Evre 5.yüzyıl sonu 6.yüzyıl başlarına, 2.Evre 650-838 yılları arasına, 3. Evre Geç 9. yüzyıldan 11. yüzyıl sonu olarak belirlenen tarih aralığına tarihlenir. 4. Evre ise 13.-14. yüzyıllar olarak tanımlanan Selçuklu Dönemidir³⁷. Styluslardan 3'ü kilise ana binasının kuzeyinde yer alan ve A20 olarak adlandırılmış birimde bulunmuştur. A20'de gerçekleştirilen kazılarda 838 yılını işaret eden "Yıkım Tabakası" ve üzerinde kilise kompleksi yeniden inşa edilirken kullanıldığı anlaşılan büyük bir harç havuzu tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu alan sanki bir şantiye sahası işlevi görmüştür. Kilisenin ikinci inşaat döneminin ardından söz konusu alan 11. yüzyılın sonlarına kadar da mezarlık³⁸ olarak kullanılmıştır (Lightfoot, Ivison, Şen, Yaman 2009: 202-203). Konteks verileri dikkate alınarak bu üç stylus (Kat.No.6-8) Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Yine kilisenin kilise ana binasının kuzeydoğusunda A29 olarak adlandırılmış koridor açmasında 2007 ve 2008 yılları çalışmalarında iki adet demir stylus bulunmuştur (Kat.No.9-10). Styluslar, MS 9.yüzyılın başına ait kül tabakasını kapatmak amacıyla dökülmüş toprağın altında ele geçmiştir. A29 koridor açmasındaki tuğla döşemenin üzerinde bulunan bu kalın kül tabakası da bu mekanın yandığını göstermekte ve 838 yılını işaret etmektedir (Lightfoot, Ivison, Koçyiğit, Şen 2010: 135-136). Dolayısıyla A29 koridor açmasında buluna 2 demir stylus için 838 yılı tarih önerisi yapılmaktadır. Kilisede bulunan bronz stylus ise (Kat.No. 11) A16 olarak adlandırılan açmada 2007

³⁶ Buluntular 6.-7. yüzyılları işaret etse de mezarın bu buluntulardan daha önceki bir tarihte yapıldığı ve kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Bkz., Lightfoot v.d. 2009: 210.

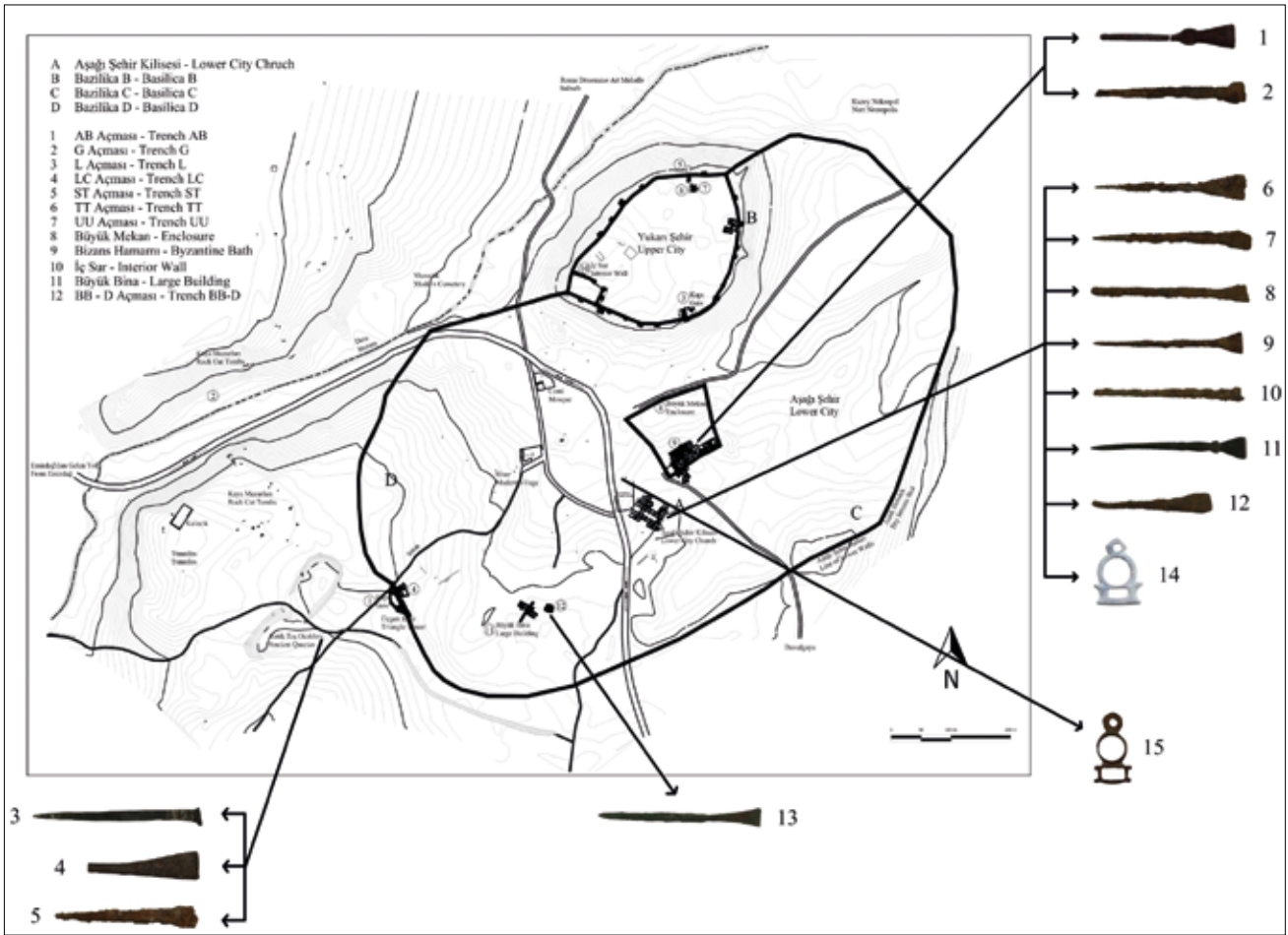
³⁷ 5. yüzyıl sonu 6. yüzyıl başında yani 1. Evre'de kilise doğu-batı doğrultusunda 35x20 m ölçülerinde üç nefli bazilikal planlıdır. 2. Evrede bazı onarımlar geçiren kilise 838 MS 838'de Arap kuşatması sırasında çıkan bir yangında tahrip olmuş ve 9. yüzyılın sonları ile 10. yüzyılın başları olarak tanımlanan 3.Evrede yeniden inşa edilmiştir. Büyük değişikliğe uğrayan yapıda sütun sayısı azaltılmış, fil payeler eklenerek, naosun merkezine yaklaşık 10 metre çapında kubbe eklenmiş ve yapı kubbeli bazilikaya dönüştürülmüştür. Bkz., Harrison 1991b: 224; Lightfoot ve Ivison 1997: 292; Ivison 2012, 65; Ivison, 2010: 328-38.

³⁸ Mezarların çoğu basit çukurlar şeklindedir. Bunun yanında bazıları kiremit ve taş parçaları ile örtülmüştür. Bebek ve çocuklar için ayrılmış bir alan olduğu düşünülen mezarlık Bizans dünyasında oldukça nadirdir. Bkz., Demirel 2016: 306.

yıkım tabakaları oldukça nadirdir. Bu durum da Amorium buluntularını özel kılmaktadır. Yıkım tabakalarının önemi ve izlenecek kazı teknikleri için bkz., Lavan et al. 2007.

³⁴ "XC-03 Doğu" açmasında bulunan metal parçalar için bkz., Yıldırım 2017: 85; Kemik obje için bkz., Lightfoot 2012c: 266-276, Kat. No. 5, 31; Oyun taşları için bkz., Witte 2012: 280, Kat. No.16.

³⁵ 2004 yılı kazı sezonunda yapılan bir temizlik çalışması sonunda tespit edilen en erken 5. yüzyıla tarihlenen, kapı biçimli mezar stelleri kullanılarak inşa edilmiş mezarın, farklı dönemlerde 11. yüzyıla kadar kullanılmış olduğu ele geçen küçük buluntular ile kanıtlanmıştır (Yaman 2012: 331-342).

Şekil 1: Amorium Kenti Planı (Amorium Kazı Arşivi) / *Amorium City Plan (Amorium Excavation Archive)*.

kazı çalışmalarında ele geçmiştir. Modern bir köy evinin yıkılması ile tespit edilen birim, kilisenin güneybatısı köşesindedir. Kilise kompleksinin parçası olduğu kabul edilen A16 No.lu mekan, yapı tekniği nedeniyle 5. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Lightfoot vd 2009: 207). Stylus hem ele geçtiği konteks hem de benzerleri dikkate alınarak 5.-6. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Aşağı Şehir Kilisesi'ndeki son stylus (Kat.No.12) A19 Açmasında bulunmuştur. A19 Açması, kilisenin kuzeybatısında bulunan vaftizhanenin kuzey duvarından “ve” yine kuzeye doğru eğimli inşa edilmiş kare planlı bir odadan oluşmaktadır. İçinde iki mezar bulunan birimin işlevi tespit edilememiş olsa da yapı tekniği dikkate alınarak Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmiştir (Lightfoot, Tsivikis, Foley 2011: 48). Dolayısıyla stylus için MS 9.-11.yüzyıl tarih önerisi verilmiştir³⁹.

Amorium kazılarında bulunan 13 stylusdan 7'sinin kilisede ele geçmesi, stylusların kilise duvar resimlerinde de kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Ortaçağ duvar resmi tekniklerinden bahseden Cennini⁴⁰,

Meryem'in giysisini boyarken, detaylarda ucu sivri demir bir alet kullanımından söz etmektedir (Winfield 1986: 96-97). İspanya'nın kuzey doğusunda yer alan Sant Llorenç Morunys Kilisesi'nde MS 13.yüzyılın sonu ve 14.yüzyılın başlarına tarihlendirilen duvar resimleri zemin katmanında tespit edilen ön çizimler X-ışını (XRF) ile incelendiğinde, temel kompozisyonların kurşun-kalay içeren yumuşak metal uçlu kalem ile serbest el çizimi yapıldığı ve sonra söz konusu desenlerin sert metal uçlu bir stylus ile detaylandırıldığı belgelenmiştir (Senserrich-Espunes, Nualart-Torroja, Ibanez-Insa 2013: 87)⁴¹.

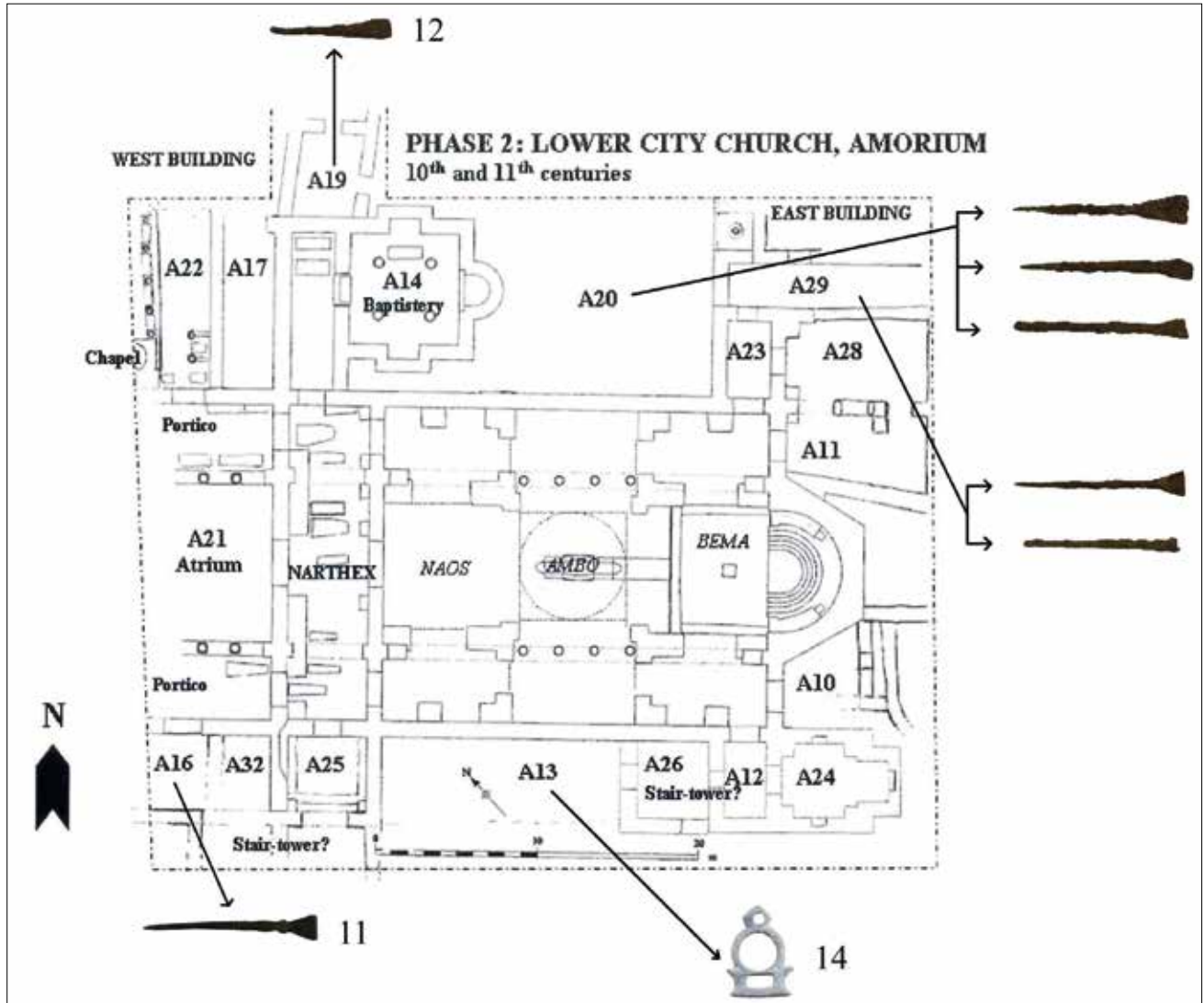
Son bronz stylus (Kat.No.13), 2019 yılı kazılarında Aşağı Şehir Büyük Bina'nın doğusunda “BBD” olarak adlandırılmış alandaki kazılarda bulunmuştur. “Büyük Bina”, ilk kazı başkanı Prof. Harrison tarafından çalışılan alandır (Harrison 1991a: 251-267; Harrison 1990: 205-218). Bu alanda yeniden çalışmaların başlamasının nedeni, uydu görüntülerinden tespit edilen duvar bakiyelerinden

ressamdır. Bkz., Thompson 1933.

³⁹ Amorium'un 11.yüzyılın sonuna doğru artık bir Bizans yerleşimi olmaması nedeniyle, Orta Bizans Dönemi için önerilen tarih aralığı MS9.-11.yüzyıl olarak tanımlanmıştır.

⁴⁰ Cennini, (MS1360-1427), Giotta'dan etkilenmiş bir İtalyan

⁴¹ Sanatçı Jose Cuni'de bir Roma dönemi duvar resmini fresko tekniği ile kopyalamıştır. Bu kopyalama sonrası resmi cilalamış ve cilalanan alanlarda fırça darbeleri ve stylus ile vurgulanmış dış hatların aynı hiza/düzlükte olduğunu görmüştür. Bkz., Cuni 2016: 1-13.

Şekil 2: Amorium, Kilise A (Amorium Kazı Arşivi) / *Amorium Church A (Amorium Excavation Archive)*.

yola çıkılarak yeniden analiz edilmesi ve anlaşılmasına yöneliktir. “BBD”de ilk kez 2014 yılında çalışılmış ve iyi durumda olan, tek parça üçgen masif payenin üst yüzeyi ortaya çıkartılmıştır. Kareye yakın dikdörtgen planlı bu bina ve çevresinde sonraki yıllarda çalışmalar devam etmiştir⁴². Demir stylus BBD Açmasında “Oda 18” olarak adlandırılmış birimde bulunmuştur. Ele geçtiği konteks verileri 9.yüzyılı işaret etmektedir. Dolayısıyla bronz stylus 9. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Kayış tokası olarak tanımlanan 2 bronz objeden biri Aşağı Şehir Kilise A’da, diğeri Kilise A’nın yaklaşık 100 metre kuzeybatısında bir köy evinin bahçesinde bulunmuştur. Kat. No.14 nolu parça kilisenin güneyinde A13 olarak tanımlanan

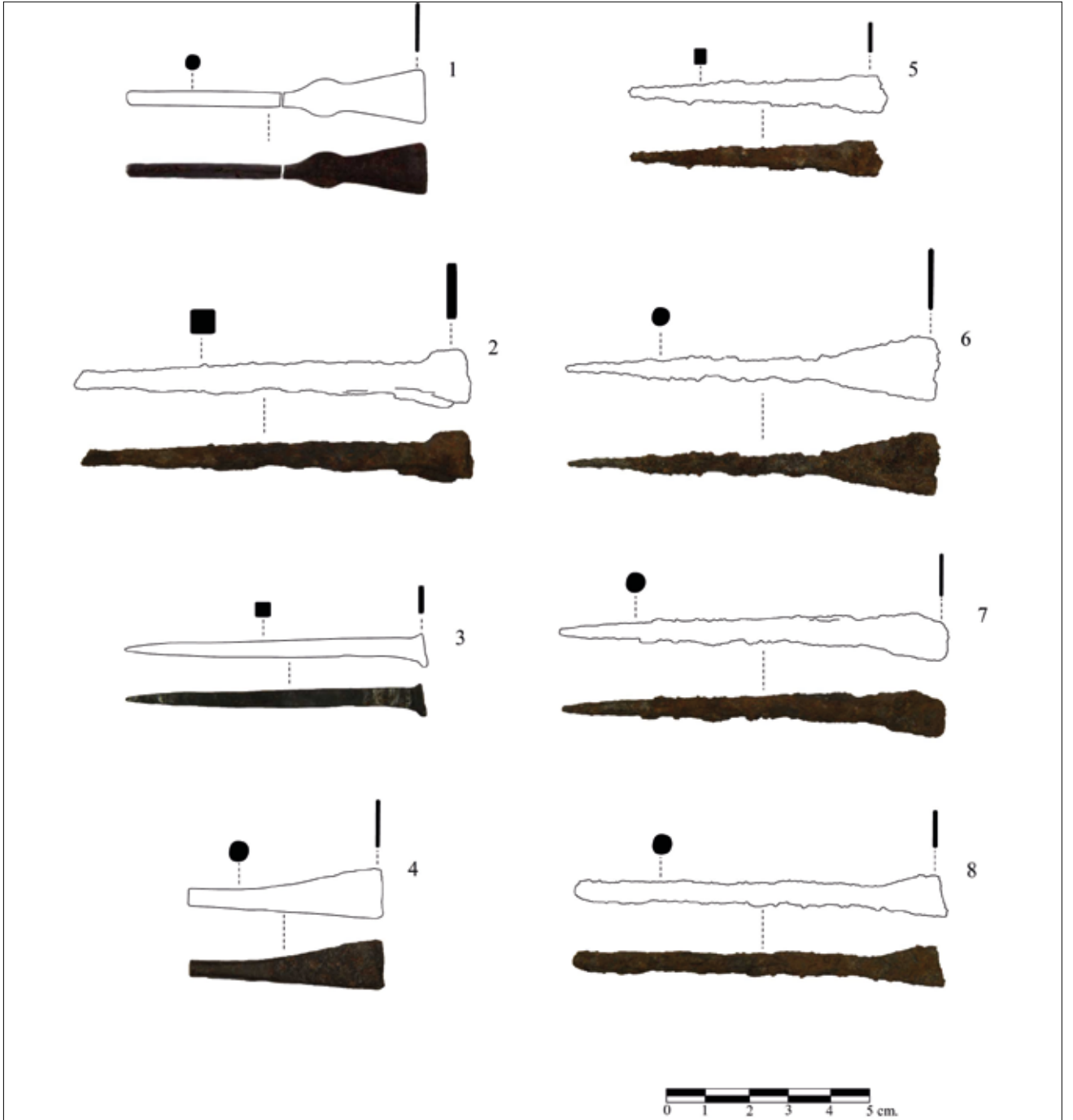
⁴² 2014 Yılı çalışmaları için bkz. Demirel-Gökçalp vd. 2016: 199-214. 2015 Yılı çalışmaları için bkz. Demirel-Gökçalp vd. 2017: 451-460. 2016 yılında söz konusu yapıda sadece temizlik çalışmaları gerçekleştirilmiş olup kazı yapılmamıştır. 2017, 2018 ve 2019 yıllarında yapının dışında, kuzeyinde ve doğusunda çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bkz., Demirel-Gökçalp vd. 2019a: 713-725; Demirel-Gökçalp vd. 2019b: 567-577.

ve 10.-11.yüzyıl Orta Bizans Dönemi’ne tarihlenen mezar alanında ele geçmiştir (Lightfoot vd 2010: 134, 147, Şek. 2). Kat.No. 15 nolu örnek belirli bir konteksten gelmemiş olsa da kilisede geçen parça ile benzerliği dikkate alınarak yine Orta Bizans Dönemi’ne tarihlendirilmiştir.

Lightfoot’un da (2012b: 188) vurguladığı gibi söz konusu malzeme Ortaçağ’da Anadolu’da Roma Dönemi’ne göre okur yazarlık seviyesi düşmüş olsa da, bu buluntular Bizans’ın tamamen cahil olmadığını kanıtlardır. Özellikle Amorium’da bulunan sırsız Bizans seramikleri/pişmiş tuğla⁴³ üzerinde bulunan grafiti ve yazılar da bunu destekler niteliktedir⁴⁴.

⁴³ Amorium kazılarında bulunan üzeri grafitili ya da damgalı pişmiş toprak örnekler için bkz., Lightfoot, 2017: 123-132.

⁴⁴ Bizanslıların çoğu yazı yazarken yalnızca belki de tercih biribirinden uzak duracak şekilde büyük harfleri kullanmışlardır. İlkokul öğretmenleri öğrencilerine önce tek tek büyük harflerle yazmayı öğretmişlerdir. Öğrencilerden bir kısmı bundan daha fazla eğitim almamış olduğu için (Browning 1999a: 217) büyük harfli yazının yaygın olduğunu düşünmek yanlış olmaz.

Şekil 3: Styluslar (Amorium Kazı Arşivi) / Styluses (Amorium Excavation Archive).

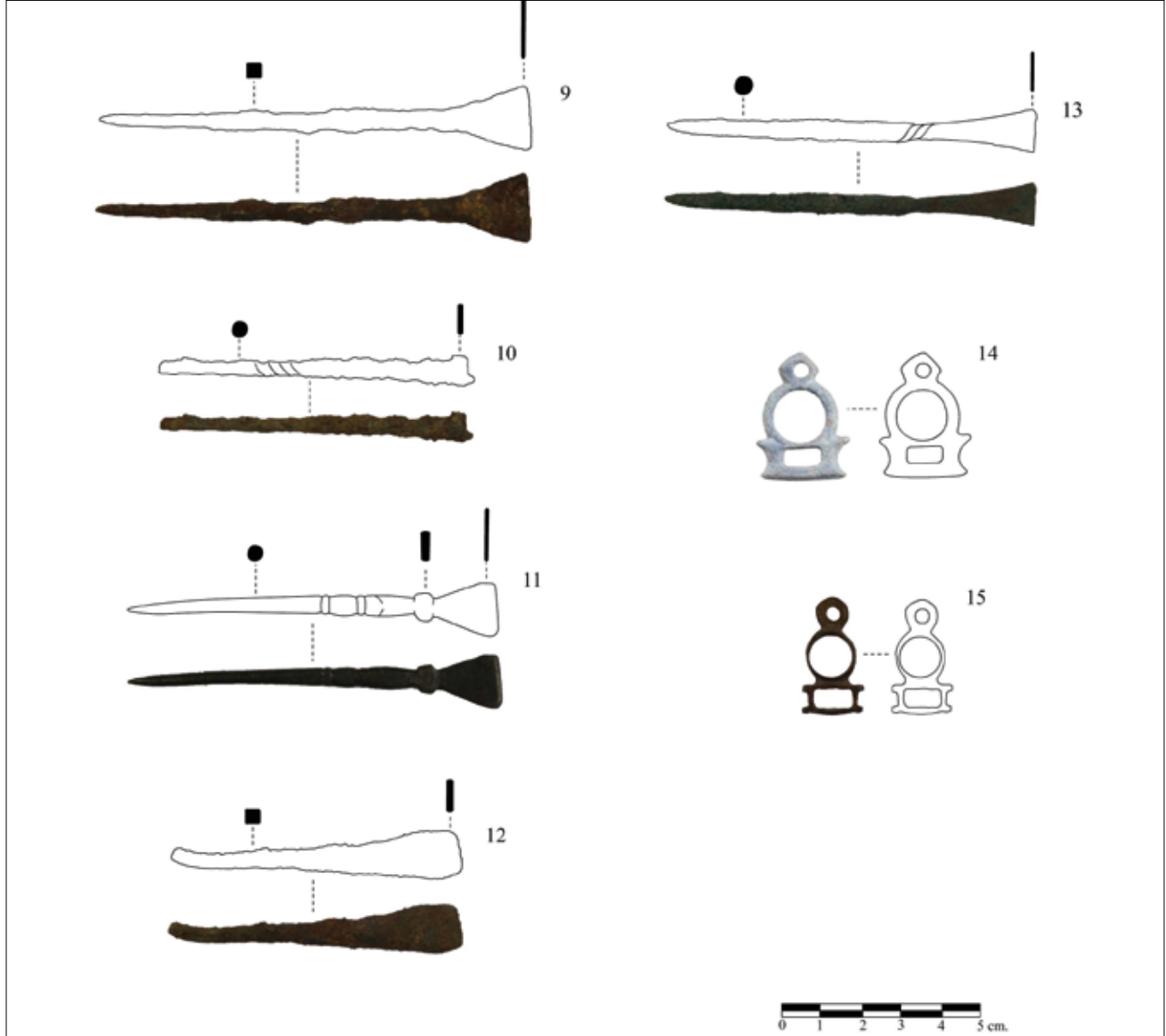
Anadolu ve Anadolu dışında arkeolojik kazılarda ele geçen ya da müze koleksiyonlarında bulunan bir çok kitap donanım/bağlantı parçası, süsleme ve tasarım açısından elbise aksesuarlarının parçası olarak (kayış uçları, kemer tokaları, vs) ya da mobilya aksesuarı olarak tanımlanmıştır⁴⁵. Arkeolojik kazılarda ele geçtikleri

Amorium kazılarında bulunan yazıtlı seramik ya da tuğlalar üzerindeki yazıların tümü büyük harfle yazılmıştır.

⁴⁵ Korinth kazılarında bulunmuş 6 kitap iğnesi için mobilya yapımında kullanılmış olduğu bilgisi yer almaktadır (Davidson 1952: 127-128, Kat.No. 852-857). Isparta Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve buluntu yeri olarak Isparta ili, Sütçüler

tabakalar tarihlenebilir değil ise bu parçaların tespiti ve tarihlendirilmeleri de sorunlar içermektedir. Dolayısıyla ve özellikle arkeolojik kazılarda bulunan kitap donanım/bağlantı parçalarının işlevlerine göre gruplandırılması,

ilçesi, Kesme kasabası bilgisi verilen benzer 3 örnek için de Korinth buluntuları referans gösterilip mobilya aksesuarı olarak değerlendirilmiştir (Çetin 2015: 20). Oysa Lightfoot 2014 yılında yayınlanan makalesinde Anadolu ve Anadolu dışında bulunan söz konusu iğneler hakkında işlevi ve sorunları üzerine detaylı bilgiler vermiştir (Lightfoot 2014: 382-383). Buna karşın Tokat Müzesi'ndeki bronz eserlerin değerlendirildiği yayında ise benzer malzeme doğru olarak yani "kitap pimi" olarak tanımlanmıştır. Bkz., Çelikkbaş 2020: 142.

Şekil 4: Styluslar (9-13) ve Kayış Tokaları (14-15) (Amorium Kazı Arşivi) / Styluses (9-13) and Strap Buckles (Amorium Excavation Archive).

tanımlanması, belgelenmesi ve tarihlendirilmesi büyük miktarlarda kitap bağlantı parçalarının karşılaştırılmasına olanak sağlayacaktır⁴⁶.

⁴⁶ Wijk, söz konusu parçaların köken ve tarihlendirilmesine katkı sağlayabilecek bir başka inceleme türünün kitap bağlantı parçalarının üretiminde kullanılan bakır alaşımlarının XRF analizi olduğunu vurgulamaktadır. Bu yöntem ile, bir nesnenin kimyasal bileşimi (örneğin, çinko, kurşun ve bakır miktarı) ve ayrıca üretimin menşei hakkında verilere ulaşılabileceği konusu üzerinde durmaktadır. Böylece bakır alaşımlarının bileşimindeki farklılıkların kitap teçhizatlarının ticaret yoluyla mı bulunduğu bölgeye geldiği ya da yerel olarak mı üretildiği gibi soruların cevaplarına ulaşılabileceğini belirtir. Bkz., Wijk 2019: 77-78.

KATALOG⁴⁷

1. *Stylus*, SF6249, Demir, Aşağı Şehir Büyük Mekan, XC, 2003/487, 7,21 cm, 0,4 mm, silindirik gövdeli, baş kısmı üçgen formunda, MS 838. Yayın: Ivison 2012: 95; Lightfoot 2014: 384, Kat.No.8; Yıldırım 2017: Kat.No.81 (Şek. 3).

2. *Stylus*, SF6124, Demir, Aşağı Şehir Büyük Mekan XM, 2003/15, 9,7 cm, 0,5 mm, kare kesitli, uç ve baş kısmı kırık, MS9.-11.yüzyıl (Şek. 3)

3. *Stylus*, SF6353, Bronz, Aşağı Şehir Batı Nekropol, 2004/Yüzey buluntusu, 7,6 cm, 0,5 mm, kare kesitli, baş kısmı kırık, MS6.7.yüzyıl (Şek. 3)

⁴⁷ Katalogda arka arkaya önce Eserin Türü, Kazı Buluntu Numarası, Malzeme, Buluntu Yeri ve Tarihi, Kodu/Konteksi, Ölçüleri, Tanımı, tarih önerisi, daha önce yayımlandı ise Yayın bilgileri verilmiştir.

4. *Stylus*, SF7992, Demir, Aşağı Şehir Batı Nekropol, 2007/BB-1, 4,8 cm, 0,4 mm, gövdenin yarısı uç kısmı dahil kırık, baş kısmı üçgen formunda, MS 6.7.yüzyıl (Şek. 3)
5. *Stylus*, SF8165, Demir, Aşağı Şehir Batı Nekropol, 2007/TU-S1C-4, 6,6 cm, 0,5 mm, silindirik gövdeli, sivri uçlu, baş kısmı üçgen formunda ve kırık, MS 6.7.yüzyıl (Şek. 3)
6. *Stylus*, SF7843, Demir, Aşağı Şehir Kilise A, A20, 2007/204, 10 cm, 0,5 mm, silindirik gövdeli, sivri uçlu, baş kısmı üçgen formunda, MS 9.-11.yüzyıl. Yayın: Lightfoot 2014, s.384, Kat.No.10 (Şek. 3)
7. *Stylus*, SF8587, Demir, Aşağı Şehir Kilise A, A20, 2007/279, ...8,8 cm, 0,4 mm, silindirik gövdeli, sivri uçlu, baş kısmı üçgen formunda, MS 9.-11.yüzyıl (Şek. 3)
8. *Stylus*, SF8166, Demir, Aşağı Şehir Kilise A, A20, 2007/297, 8,7 cm, 0,5mm, silindirik gövdeli, sivri uçlu, baş kısmı üçgen formunda, MS 9.-11.yüzyıl (Şek. 3)
9. *Stylus*, SF8391, Demir, Aşağı Şehir Kilise A, A29, 2008/400, 10,9 cm, 0,5 mm, silindirik gövdeli, sivri uçlu, baş kısmı üçgen formunda, MS838. Yayın: Lightfoot 2014, s.384, Kat.No.9 (Şek. 4)
10. *Stylus*, SF8492, Demir, Aşağı Şehir Kilise A, A29, 2009/429, 8,5 cm, 0,5 mm, silindirik gövdeli, sivri uçlu, baş kısmı kırık, MS 838 (Şek. 4)
11. *Stylus*, SF8131, Bronz, Aşağı Şehir Kilise A, A16, 2007/502, 8,9 cm, 0,5 mm, silindirik gövdeli, baş kısmı üçgen formunda, gövde üzerinde üç boğum bezemeli, MS 5.-6.yüzyıl (Şek. 4)
12. *Stylus*, SF8588, Demir, Aşağı Şehir Kilise A, A19, 2008/1004, 7,4 cm, 0,5 mm, silindirik gövdeli, sivri uçlu, baş kısmı üçgen formunda, MS 9.-11.yüzyıl (Şek. 4)
13. *Stylus*, AMR19-01, Bronz, Aşağı Şehir, Büyük Bina-GD/Oda 18, 2019/18.02, 8,8 cm, 0,5 mm, silindirik gövdeli, sivri uçlu, baş kısmı üçgen formunda. MS 9.yüzyıl (Şek. 4)
14. *Kayış Tokası* SF8271, Bronz, Aşağı Şehir, Kilise A, A13, 2008/531, 2,89 cm, kitap tokasının alt kısmıdır. Form olarak iki yuvarlak ve bir dikdörtgen bölümlüdür, üç parçalı kemer tokalarına bezemektedir. Üst kısmı eşkenar dörtgen, alt kısmı çatallıdır. MS 9.-11.yüzyıl. Yayın: Lightfoot 2014: 384, Kat.No.7; Lightfoot vd. 2010: 146-7, Çiz. 2; Lightfoot 2012b: 188, fig. 7.8 (Şek. 4)
15. *Kayış Tokası*, AMR21-01, Bronz, Aşağı Şehir, Fikret Çetinkaya'nın evinin bahçesi, yüzey, 2021, 2,9 cm, kitap tokasının alt kısmıdır. Form olarak iki yuvarlak ve bir dikdörtgen bölümlüdür, üç parçalı kemer tokalarına bezemektedir. MS 9.-11.yüzyıl (Şek. 4)

KAYNAKÇA

AKTAŞ, H. F., 2020.

“Amorium Kenti/Büyük Mekan’da Bulunan Mimari Plastik Elemanlar”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

AL-TABARİ, 1991.

The History of al-Tabari, V. XXXIII, Storm and Stress along the Northern Borders of the Abbasid Caliphate, C. E. Bosworth (çev.)

AVRAM, A. AND G. R. TSETSKHLADZE 2014.

‘A New Attalid Letter from Pessinus’, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 191, 2014: 151-181.

AYBEK, S., O. GÜLBAY VE E. DURAK, 2016.

‘Metropolis’ten Bronz Aletler, Gereçler ve Aksesuarlar’, *Arkeoloji Dergisi XXI*: 141-168.

BAYKAN,D., 2009.

‘Allianoi Tıp Aletleri’, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

BAYKAN, D., 2015.

‘Metal Finds from Nif-Olympus’, E. Laffı ve S. Pataci (eds.), *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*. BAR International Series 2750: 41-48.

BELKE, K.-M RESTLE, 1984.

Tabula Imperii Byzantini IV, Galatien und Lykaonien. Verlag de Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

BISCHOP, D., 1992.

‘Metallfunde: Geräte aus Bronze, Blei und Eisen’, *Ausgrabungen in Assos 1990*, Asia Minor Studien 1992, Band 5: 149–171.

BLINKENBERG, C. AND K. F. KINCH, 1931.

Lindos Fouilles et Recherches 1902-1914, Walter de Gruytercie libraires-Editeurs.

BLIQUEZ, L. J., 2009.

The Tools of Asclepius Surgical Instruments in Greek and Roman Times, Brill.

BOZIC, D. AND M FEUGERE, 2004.

‘Les instruments de l’écriture: L’écriture dans la société gallo-romaine. Elements d’une réflexion collective’, *Gallia*, 61: 21-41.

BRAY, J., 1990.

‘al-Mu’tasim’s ‘Bridge of Toil’ and Abu Tammam’s Amorium qasida’, *Studies in Islamic and Middle Eastern texts and traditions in memory of Norman Calder*: 31-73.

BRONEER, O., 1959.

‘Excavation at Isthmia 1957-1958’, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies*, 28/4: 298-343.

BROWN, M, 1994.

‘The Role of the Wax Tablet in Medieval Literacy: Reconsideration in Light of a Recent find from York’, *The British Library Journal*, 20/1: 1-16.

BROWNING, R., 1999A.

‘Bizans Toplumunda Okuryazarlık Üzerine Bir Kez Daha Düşünmek’, *Cogito* 17: 211-225.

BROWNING, R., 1999B.

‘Bizans’ta Yazın Yaşamı’, *kitaplık* 35: 144-157.

CANLI, H., 2018.

‘Gökçeseki (Philadelphia?) Metal Buluntularının Ön Değerlendirmesi’, H. Muşmal, Ü.E. Yüksel ve Ü. M A. Kapar (ed.), *Ermenek Araştırmaları I*, Ermenek Belediyesi: 37-51.

CARTER, F. E., 1901.

‘Earliest Forms of Books and Ancient Libraries’, Thesis for the Degree of Bachelor of Library Science in the State Library School, University of Illinois, 1901 (Digitized by the Internal Archive in 2013 <http://archive.org/details/earliestformsofb00cart>)

CUNI, J., 2016.

‘What do we know of Roman Wall Painting Technique? Potential Confounding Factors in Ancient Paint Media Analysis’, *Heritage Science*, 4/44: 1-13.

ÇELİKBAŞ, E., 2016.

‘2005-2014 Parion Kazısı Metal (Bronz-Demir-Kurşun) Buluntuları’, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum

ÇELİKBAŞ, E., 2020.

Tokat Müzesi Bronz Eserleri, Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

ÇETİN, C., 2015.

‘Isparta Müzesi’nden Bir Grup Bronz Eser’, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20: 11-31.

DAVIDSON, G. R., 1952.

Corinth Vol. XII The Minor Objects.

DEMİREL, F. A., 2016.

‘Infant and Child Skeletons from the Lower City Church at Byzantine Amorium’, J. R. Brandt, E. Hagelberg, G. Bjornstad, S. Ahrens (eds.), *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman and Byzantine Times*, Oxbow Books: 306-317.

- DEMİREL GÖKALP, Z., EREL, C., TSIVIKIS, N. VE H. YILMAZYAŞAR, 2016.
‘2014 Yılı Amorium Kazısı’, 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.3: 199-214.
- DEMİREL GÖKALP, Z., A. C. EREL, N. TSIVIKIS VE S. UYGUN, 2017.
‘2015 Yılı Amorium Kazısı’, 38. *Uluslararası Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.3: 451-460.
- DEMİREL GÖKALP, Z., EREL, C. VE H. YILMAZYAŞAR, 2018.
‘2016 Yılı Amorium Kazısı’, 39. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.2: 557-570.
- DEMİREL-GÖKALP, Z., A. C. EREL, N. TSIVIKIS VE H. YILMAZYAŞAR, 2019A.
‘Amorium Kazıları 2017’, 40. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.3: 713-725;
- DEMİREL GÖKALP, Z., A. C. EREL, N. TSIVIKIS, H. YILMAZYAŞAR VE M KURT, 2019B.
‘2018 Yılı Amorium Kazıları’, 41. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.4: 567-577.
- DEMİRER, Ü., 2013.
‘Kibyra Metal Buluntuları’, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- DEMİRİŞ, B., 2002.
Eskiçağ'da Yazı ve Gereçleri, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- DEONNA, W., 1938.
Exploration Archeologique de Delos, Faite par l'École Française d'Athènes, Le Mobilier Delien, Paris.
- DIEUDONNE-GLAD, N., M FEUGERE, M ÖNAL, 2013.
Zeugma V Les Objets, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Mediterranée, N 64.
- EROL, A. F. VE E. YILDIRIM, 2019.
‘Evaluations of Iron from the Fatsa Cingirt Kayası Excavations’, G.R.Tsetschladze and S. Atasoy (eds.), *Settlements and its Hinterland in Antiquity*, Archaeopress Publishing: 177-189.
- EUGENIDOU, D. AND V. MOUSEIO (EDS), 2002.
Byzantium : an oecumenical empire : [exhibition] Byzantine and Christian Museum, October 2001-January 2002. Hellenic Ministry of Culture.
- FÜNFSCHILLING, S., 2012.
‘Schreibgerate und Schreibzubehör aus Augusta Raurica’, *Jahresberichte aus August und Kaiseraugst*, 33: 163-236.
- GASSNER, V., 1997.
Das Südtor der Tetragonos-Agora Keramik und Kleinfunde, Forschungen in Ephesos XIII/1/1, Verlag der Österreichischen der Wissenschaften.
- GEORGIUS CEDRENIUS 1838.
Georgius Cedrenus Compendium Historiarum I, I. Bekler (yay.), Impensis Ed. Weberi.
- GILL, M V., 1986.
‘The Small Finds’, R. M Harrison (ed.), *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. 1, Princeton, N.J., Princeton University Press, Washington, D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection: 226-277.
- GOLDMAN, H., 1950.
Excavations at Gözülü Kule, Tarsus, Volume I, The Hellenistic and Roman Periods, Princeton University Press.
- GÖNLÜGÜR, M, 2007.
Son Parşömen, Bergama Kültür ve Sanat Vakfı Yayınları.
- GÜLTEKİN, A., 2012.
‘Pisidia Antiokheia Antik Kenti Metal Buluntuları’, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- HAMILTON, W. J., 1842.
Researches in Asia Minor; Pontus and Armenia I.
- HARRISON, R. M, 1990
‘Amorium Excavations 1989: The Second Preliminary Report’, *Anatolian Studies* 40: 205-218.
- HARRISON, R. M, 1991A.
‘Amorium 1989’, 12. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.2: 251-267.
- HARRISON, R. M, 1991B.
‘Amorium Excavations 1990: The Third Preliminary Report’, *Anatolian Studies* 41: 215-229.
- HARRISON, R. M, 2001.
Mountain and Plain from the Lycian Coast to the Phrygian Plateau in the Late Roman and Early Byzantine Period, Wendy Young (ed.), Ann Arbor: University of Michigan Press.
- HARTMANN, B., 2011.
‘Die Römischen Schreibtafeln (tabula ceratae) aus Tasgetium/Eschenz’, S. Benguerel et al (eds.), *Tasgetium I. Das Römische Eschenz AITG 17*: 123-156.
- HENNING, J., 2007.
‘Catalogue of Archaeological Finds from Pliska’, J. Henning (ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium V.2*, Walter de Gruyter: 661-707.

HOWSAM, C., L. 2016.

'Book Fastenings and Furnishings an Archaeology of Late Medieval Books', A Thesis Submitted for the degree of Doctor of Philosophy, University of Sheffield, Faculty of Arts and Humanities.

IOANNIDOU, E., 2012.

'Animal Husbandry', C.S.Lightfoot and E.A.Iverson (eds.) *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure finds Reports and Technical Studies*, Ege Yayınları: 419-442.

IVISON, E. A., 2003.

"Polychromy Decoration in the Lower City Church: An Overview", C. S. Lightfoot (ed.), *Amorium Reports 2. Research Papers and Technical Reports*, BAR-IS 1170: 119, 128.

IVISON, E. A., 2007

'Amorium in the Byzantine Dark Ages (seventh to ninth centuries)', J.Henning (ed.) *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 2 Byzantium, Pliska, and the Balkans*, Walter de Gruyter: 25-59.

IVISON, E. A. 2010.

'Kirche und religiöses Leben im Byzantinischen Amorium', F. Daim and J. Drauschke (eds.) *Byzanz-das Römerreich im Mittelalter*, Mainz, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums: 309-343.

IVISON, E. A., 2012.

'Excavation at the Lower City Enclosure, 1996-2008", C.S.Lightfoot and E.A.Iverson (eds.) *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure finds Reports and Technical Studies*, Ege Yayınları: 5-151.

İMİRANA-ALTUN, F., 2015.

'Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı 2001-2012 Sezonu Bizans Küçük Buluntuları', Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

KATSARİ, C., C.S. LIGHTFOOT AND A. ÖZME, 2012 *The Amorium Mint and Coin Finds* (Amorium Reports 4).

KAYA, M C. VE Ü. DEMİRER, 2020.

'Kıbyra'dan Instrumenta Domestica Metaller: Kuzey Yamaç 1 No'lu Mekan Buluntuları', *Phaselis VI*: 113-143.

KEITH, H., 2016.

The Book: A Cover-to-Cover Exploration of the Most Powerful Object of Our Time. W.W. Norton & Company.

KÜÇÜK, R. VE Z. TAŞĞIN, 2017.

'Bilim Tarihine Katkısı Yönüyle "Parşömen Kağıdı", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 58: 131-140.

LAIUO, A., E., 2002.

'The Byzantine Economy: An Overview', A. E. Laiou (ed.), *Dumbarton The Economic History of Byzantium V.3*, Oaks Research Library and Collection: 1163-164.

LAVAN, L., E. SWIFT and T. PUTZEYS, 2007 (EDS.). *Objects in Context, Objects in Use Material Spatiality in Late Antiquity*.

LIGHTFOOT, C. S., 1996.

'Doukas and Amorium: A Note', *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 46: 339-342.

LIGHTFOOT, C. S., 2002.

'Byzantine Anatolia: Reassessing the Numismatic Evidence', *Revue Numismatique* 158: 229-39.

LIGHTFOOT, C. S., 2003.

'Amorium'daki Sikkeler Buluntuları: Anadolu'da Bizans Para Ekonomisi İçin Yeni Kanıtlar', *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 3: 23-28.

LIGHTFOOT, C. S., 2007.

'Trade and Industry in Byzantine Anatolia: The Evidence from Amorium', *Dumbarton Oaks Papers* 61: 269-286.

LIGHTFOOT, C. S., 2012A.

'Hellenistic and Roman Terracotta Figurines and Architectural Fragments', C. S. Lightfoot and E. A. Iverson (eds.) *The Lower City Enclosure. Finds Reports and Technical Studies* (Amorium Reports 3): 233-241. Ege Yayınları.

LIGHTFOOT, C. S., 2012B.

'Business as Usual? Archaeological Evidence for Byzantine Commercial Enterprise at Amorium in the Seventh to Eleventh Centuries', C. Morrisson (ed.), *Trade and Markets in Byzantium*: 177-191.

LIGHTFOOT, C.S., 2012C.

'Small Finds in Bone and Ivory', C.S.Lightfoot ve E.A.Iverson (eds.), *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure Final Reports and Technical Studies*, Ege Yayınları: 263-276.

LIGHTFOOT, C. S., 2014.

'Learning and Literacy at Byzantine Amorium', A. Özfirat (ed.) *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan*: 382-386. Ege Yayınları.

LIGHTFOOT, C. S., 2017.

Amorium Reports 5: A Catalogue of Roman Byzantine Stone Inscriptions from Amorium and its Territory, together with Graffiti, Stamps and Miscellanea, Ege Yayınları.

- LIGHTFOOT, C. S. AND E. A. IVISON. 1997.
‘The Amorium Project: The 1995 Excavation Season’,
Dumbarton Oaks Papers 51: 291-300.
- LIGHTFOOT C. VE Y. MERGEN 1998.
‘1996 Yılı Amorium Kazısı’, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II: 343-366.
- LIGHTFOOT C. VE Y. MERGEN 1999.
‘1997 Yılı Amorium Çalışmaları’, *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.2: 525-538.
- LIGHTFOOT, C. S. VE Y. ARBEL, 2004.
‘Amorium Kazısı 2002’, *25. Kazı Sonuçları Toplantısı* C.1: 1-12.
- LIGHTFOOT, C. S., O. KOÇYİĞİT VE H. YAMAN, 2006.
‘Amorium Kazısı, 2004’, *27. Kazı Sonuçları Toplantısı* C.1: 77-88.
- LIGHTFOOT, M VE C. S. LIGHTFOOT, 2007.
Anadolu’da Bir Bizans Kenti Amorium Homer Kitabevi.
- LIGHTFOOT, C. S., E. A. IVISON, M ŞEN VE H. YAMAN, 2009.
‘Amorium Kazısı, 2007’, *30. Kazı Sonuçları Toplantısı* C.1: 221-226.
- LIGHTFOOT, C. S., E. IVISON, O. KOÇYİĞİT VE M ŞEN, 2010.
‘Amorium Kazıları, 2008’, *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1: 133-158.
- LIGHTFOOT, C. S., N. TSIVIKIS VE J. FOLEY, 2011.
‘Amorium Kazıları 2009’, *32. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1: 47-68.
- MAIURI, A., 1953.
Roman Painting, the Great Centuries of Painting.
- MANNING, W. H., 1985
Catalogue of the Romano-British Iron Tools Fitting and Weapons in the British Museum, London.
- MCCORMICK, M, 2007.
‘Where do Trading Towns come from? Early Medieval Venice and the Northern Emporia’, J. Henning (ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, V.1. The Heirs of the Roman West, Walter de Gruyter: s.41-68.
- OIKONOMIDES, N., 2002.
‘Writing Materials, Documents, and Books’, A. E. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium* V.2, Dumbarton Oaks Research Library and Collection: 589-592.
- ORANSAY, B. S. A., 2000.
‘Arykanda Madenciligi ve Madeni Buluntular’, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- PARANI, M G., 2003.
Reconstructing the Reality of Images Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries), Brill.
- POBLOME, J., P. TALLOEN AND E. KAPTIJN 2017.
‘Sagalassos’, P. Niewöhner (ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the end of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, Oxford University Press: 302-311.
- POBLOME, J., 2019 (YAY.HAZ.)
Bir Zamanlar Toroslar’da: Sagalassos, Yapı Kredi Yayınları.
- ROBINSON, D. M, 1941.
Excavations at Olynthus Part X: Metal and Minor Miscellaneous Finds, an Original Contribution to Greek Life, The Johns Hopkins Press, Baltimore.
- SCHALTENBRAND-OBRECHT, V., 2012.
Stylus, Forschungen in Augst Band 45/2, Augusta Raurica.
- SENSERRICH-ESPUNES, R., A. NUALART-TORROJA, J. IBANEZ-INSA, 2013.
‘The Creative Process Revealed. The Role of Incisions, High-relief Decoration and Polychromy in the Gothic Altar Frontal Belonging to Sant Llorenç de Morunys’, S. Litjens and K. Seymour (eds.), *Polychrome Sculpture: Tool Marks, Construction Techniques, Decorative Practice and Artistic Tradition*, V. III, 86-95.
- STRABON, 2005.
Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV), A. Pekman (çev.), 5. bs., Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Szirmai, J. A., 1999.
The Archaeology of Medieval Bookbinding. Ashgate.
- ŞAHİN, F., 2010.
‘Patara Metal Buluntuları’, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- THEOPHANES CONFESSOR, 1997.
The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History (A.D. 284-813), Cyril Mango - Roger Scott (çev.), Clarendon Press.
- THOMPSON, D. V., 1933.
The Craftman’s Handbook ‘Il Libro dell’Arte’ by Cennino d’A. Cennini, Yale University Press.

AMORIUM KAZILARINDA BULUNAN STYLUSLAR

THOMSON, R., 2006.

'Gilt Leather', M Kite and R. Thomson (eds.), *Conservation of Leather and Related Materials*, Elsevier Butterworth-Heinemann: 90-91.

TREADGOLD, W., 1988.

The Byzantine Revival, 780-842, Stanford University Press.

WALDBAUM, J. C., 1983.

Metalwork from Sardis: The Finds Through 1974, Harvard University Press.

WIJK, B.VAN, 2019.

'Book Fittings the Archaeological Reconstruction of (post-) medieval Books', Research Master thesis Archaeology 2019-2020, Groningen Institute of Archaeology University of Groningen The Netherlad.

WINFIELD, D., 1968.

"Middle and Later Byzantine Wall Painting Methods. A Compative Study", *Dumbarton Oaks Paper*, 22: 61-139.

WINFIELD, D., 1977.

"The Northern Routes across Anatolia", *Anat. St.* 27: 151-166.

WITTE, J., 2012.

'Toys, Game Pieces, and Boards, 1988-2005', C.S.Lightfoot and E.A.Iverson (eds.) *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure finds Reports and Technical Studies*, Ege Yayınları: 277-295.

UZEL, İ., 2000.

Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri, Türk Tarih Kurumu.

YAMAN, H., 2012.

'Small Finds for the Dating of a Tomb at Amorium', B. Böhlendorf-Arslan and A. Ricci (eds.), *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts BYZAS* 15: 331-342.

YAVAŞ, A., Z. DEMİREL-GÖKALP, Ü. GÜDER VE M KURT, 2018.

"Amorium Kazılarında Bulunan Bir Grup Okucu", *TÜBA-AR* 23: 179-209.

YILDIRIM, B., 2017.

'Amorium Kazıları Büyük Mekan Maden Buluntuları', Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

YILDIZ, N., 2000.

Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu, Türk Tarih Kurumu.